

Fale Alea 'o Tonga

MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA

Fai 'i Nuku'alofa

FIKA	5
'Aho	Tūsite, 26 Fepueli 2019

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisita Ngoue

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 05/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Tusite 26 Fepueli, 2019
Taimi: 10.00 pongipongi.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	<p>LIPOOTI MEI HE SEA ‘O E KOMITI KAKATO</p> <p>4.1 Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018 – Lao Fakaangaanga Fika 21/2018</p> <p>4.2 Lipooti Fika 01/2019 Komiti Tu’uma’u ki he Lao (Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 21/2018)</p> <p>4.3 Lipooti mei he ‘Eiki Minisita Komeesi, Konisiuma, Fefakatau’aki, ‘Ilo Fo’ou mo e Ngaue ‘a e Kakai ‘a e ola ‘o e fakataha mo e ngaahi pisinisi fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018</p>
Fika 05		LAO FAKAANGAANGA
		5.1 Fika 1A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019

		5.2 Fika 2A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2019
		5.3 Fika 3/2019: Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue Fakafakamaau mo Fakalao 2019
		5.4 Fika 4/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo hono Pule'i 'a Hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 2019
		5.5 Fika 5/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019
		5.6 Fika 6/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2019
		5.7 Fika 7/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019
		5.8 Fika 8/2019: Lao Fakangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019
		5.9 Fika 9/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakala 'o Tonga 2019
		5. 10 Fika 10/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019
		5.11 Fika 11/2019: Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2019
		5.12 Fika 12/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga

		Hu Mai 2019
		5.13 Fika 13/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukupau Ngaue'aki 2019
Fika 06	:	NGAAHI TU'UTU'UNI:
		6.1 Fika 1/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018
		6.2 Fika 2/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2018
		6.3 Fika 3/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018
		6.4 Fika 4/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2018
		6.5 Fika 5/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018
		6.6 Fika 6/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2018
Fika 07	:	FAKAMATALA/LIPOOTI FAKATA'U:
		7.1 Komisoni ma'ae Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017
		7.2 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
Fika 08	:	Lipooti Fika 1/2019 - Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
Fika 09	:	KOMITI KAKATO: (Ngaahi Tu'utu'uni)

		9.1 Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Malolo Mei He Ngaue 2016
		9.2 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
		9.3 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		9.4 Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
Fika 10	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 11	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Poaki.....	10
Me'a 'Eiki Sea.....	10
Polokalama fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga Fika 11 & 13/2019.....	11
Lipooti Sea Kōmiti Kakato ngāue ne lava fakahoko ai.....	11
Fehu'ia Vava'u 15 founga ngāue Fale Alea ko e 'ikai fakatokanga'i ngaahi fokotu'u mei he kau pisinisi.....	12
Tali lelei Pule'anga ngaahi fokotu'u mei he talatalanoa ke toki fakahū ia he <i>Regulation</i>	13
Tukuaki'i Sea Kōmiti Kakato 'ikai 'oange he alea ha kupu ke fakatonutonu he Lao 'Inivesi Muli 2018.....	13
Faka'ikai'i tukuaki'i Sea Kōmiti Kakato.....	14
Taukave Sea Kōmiti Kakato ki he'ene faitu'utu'uni ke fai pālotti.....	14
Fakatonutonu na'e fakafe'atungia Sea Kōmiti Kakato tipeiti pea iku fai ai pālotti.....	14
'I ai pē faingamalie ke tipeiti'i Lao 'Inivesi Muli he Fale Alea.....	15
Hā he Kupu 14 tefito'i Lao 'Inivesi 2002 kae 'ikai 'asi he Lao Fakatonutonu 2018.....	15
Taukave'i Pule'anga kei malava mafai Minisita he Kupu 19 ke fakahū ai fokotu'u mei he <i>TCCI</i>	16
Fehu'ia fē kongā he Kupu 19 mafai Minisita ke fakahu fokotu'u <i>TCCI</i> he <i>Regulation</i>	16
Fehu'ia pe na'e fakahoko tipeiti he Kupu 19 he Kōmiti Kakato.....	17
Pālotti'i 'o tali Lao tu'o 2 Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2018.....	18
Lao tu'o 3 Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2019.....	18
Fokotu'u ke fakatonutonu Kupu 14 & 19 Lao fakatonutonu 'Inivesi Muli.....	18
Malava he Kupu 145 Tohi Tu'utu'uni ke fakatonutonu lea ha Lao hili 'a e lau tu'o 3.....	18
Fokotu'u fakatonutonu ki he Kupu 15 e Lao.....	19
Tokanga ke fakahū ki he lao le'o kau pisinisi fekau'aki mo e founga pule'i 'inivesi muli he Kupu 19.....	21
Fokotu'u liliu he Kupu 8-10, 15 & 19 to'o fo'i lea Minisita/ <i>CEO</i> pe Failesisita fetongi'aki e Kōmiti.....	22
Fakahā Pule'anga 'ikai tali e fakataautaha kae fakasekitoa he'ene fekau'aki mo e ongo lisi... 22	
Fakatonutonu 'oku hā he Kupu 10(3) malava ha taha pe ke vakai'i ongo lisi.....	23
Fakamahino 'ikai to'o fatongia e Potungāue he fokotu'u ke liliu ki he Kōmiti.....	24
'Iakai tali Pule'anga fokotu'u ke fakakau mai Kōmiti ki he faitu'utu'uni Minisita/ <i>CEO</i>	25
Nofo tokanga Vava'u 15 ke fakatonutonu Kupu 15(1) & Kupu 19.....	26
Kole ha faingamalie ki he kakai fili he kakai ke faitu'utu'uni ki he fakalele ngāue.....	27

Poupou Tongatapu 3 ke monomono Kupu 19 fekau'aki mo e Kōmiti Tangi.....	27
Fakama'ala'ala Pule'anga he kupu 8 fekau'aki mo e lisi tuku makehe.....	28
Tali Pule'anga ki he fokotu'u ki ha Kōmitihe Kupu 19 mei he <i>Chamber of Commerce</i>	29
Tokanga ki he mafai lahi ma'u Minisita ke fakatonutonu ngaahi tu'utu'uni ki he lisi.....	30
Fokotu'u ke vakai'i Kupu 10 ke fakatonutonu.....	31
Fakama'alala he ngaahi kupu kuo fokotu'u ke fakatonutonu.....	32
Hoko atu fakama'ala'ala Pule'anga he Kupu 8 e Lao.....	32
Fokotu'u Fakafofongá Nōpele Niua fakatonutonu pē kupu 8-10, 15 & 19.....	33
Taukave ko e <i>Chamber of Commerce</i> ko e sino 'oku ne fakafofongá'i kau pisinisi Tonga....	34
To e fakama'ala'ala Sea ngaahi fokotu'u ke alea'i.....	36
Tapou Palēmia 'ikai ma'opo'opo ngaahi fokotu'u pea ke faitu'utu'uni e Sea.....	36
Poupou ke pāloti e Fale ko e 'ikai maaui ngaahi fokotu'u mei he kau fakafepaki ki he Lao....	36
Taukave ko e kupu 8-10, 15 & 19 kāpui ai kole <i>Chamber of Commerce</i>	37
'Ika'i loto Vava'u 15 ke to'o mafai Minisita, <i>CEO</i> & Failesisita.....	38
Taukave Pule'anga ke tuku mafai faitu'utu'uni ki he Minisita/ <i>CEO</i> 'ata'atā pē.....	39
Kamata hā mai palopalema hono fokotu'u Pule'anga fanga ki'i komiti ngāue he tafa'aki.....	40
Taukave 'i ai sino ke fakatotolo'i faihala.....	41
Taukave fatongia Fale Alea ke fa'u ha lao ke ta'ofi e faihala.....	41
Tui Pule'anga ko e ma'a taha ko e fili 'oku fakahoko he kakai.....	41
Taukave 'oua 'omai ha lao ke fakatatau'aki ha lao 'oku lolotonga ngāue.....	42
Taukave 'ikai loto ke fakahū kakai ke kau he fakalele ngāue Pule'anga.....	43
Fokotu'u ke fakahū fokotu'u ha Kōmiti he Kupu 19 e Lao.....	43
Fokotu'u totonu 'i ai le'o sekitoa taautaha ha kōmiti 'e fokotu'u.....	45
Fakama'ala'ala Fakafofongá Nōpele Vava'u he'ene fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 9(f) ..	49
Fakama'ala'ala Fakafofongá Nōpele Vava'u he'ene fokotu'u ki he Kupu 8(1) mo (2).....	51
Tokanga 'ikai ke lesisita kotoa ngaahi pisinisi Tonga he <i>Chamber of Commerce</i>	51
Fokotu'u tuku ki he Minisita ke faitu'utu'uni ki he lisi makehe.....	52
Fakama'ala'ala Pule'anga Kupu 8(1).....	52
Tokanga ke fakapotopoto 'i ai kau muli he <i>Chamber of Commerce</i>	52
Tokanga ke 'oua hangē 'oku lau lanu ke fakafaikehekehe'i muli mei he Tonga.....	52
Tui Pule'anga fakavalevale ke kau <i>Chamber of Commerce</i> faitu'utu'uni ki he lisi tuku makehe.....	53
Kole Palēmia ke fai ha tu'utu'uni fakapotopoto Sea he toutou 'ohake poini tatau he tipeiti....	54

Tui 'Eiki Sea ngali pelepelengesi tu'u kupu 8 ko 'ene felalave'i mo e Kupu 9.....	57
Fokotu'u kau kupu(1) Kupu 8 he Fokotu'u Nōpele Vava'u	57
'Ikai tali Pule'anga fokotu'u fakatonutonu ki he Kupu 8(1).....	57
Fakatonutonu ki he fokotu'u liliu ki he Kupu 8(1)	58
Tali Pule'anga fakatonutonu ki he Kupu 8(1) ka 'oku 'asi makatuunga he Kupu 10(3)	58
Fakama'ala'ala Vava'u 15 he'ene fokotu'u ki he Kupu 15	60
Fokotu'u fakatonutonu ki he Kupu 19(1) 'a Vava'u 15.....	60
Fokotu'u fakatonutonu ki he Kupu 19(3) 'a Vava'u 15.....	60
Tānaki fakatonutonu ki he Kupu 45 'a Vava'u 15	60
Tali Pule'anga fokotu'u ke monomono Kupu 19.....	61
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli & ngaahi fakatonutonu.....	62
Kole ki ha aofangatuku he Fokotu'u ke toloi alea'i ngaahi Lao ke alasi mafai Tu'i	63
Taukave monuka fakatonutonu he Kupu 51(7) he fakatonutonu mai ko eni e Lao	64
Fokotu'u ke mohetolo atu fo'i lao fai ai longoa'a kae hoko ki he 'asenita kehe Fale	65
Taukave Palēmia 'ikai ha taumu'a Pule'anga ke to'o mafai Tu'i.....	67
Fakatonutonu ko e lao fakatonutonu 'oku ne alasi mafai Tu'i ke fakanofa 'Ateni Seniale.....	68
Taukave Pule'anga 'oku ngofua ke liliu ngaahi mafai faka-Executive 'e he Kapineti	68
Tui ta'eveiveiua ope mai faitu'utu'uni Kapineti ki he Tu'i	68
Kupu 51(7) e Konisitūtone fekau'aki mo e mafai e Kapineti	72
Taukave hanga 'e he Lao 'o to'o mafai Tu'i ke kumi fale'i mei he Fakataha Tokoni	73
Taukave kapau 'oku monuka Konisitūtone tonu ke fakafoki lao ki he Pule'anga.....	74
Taukave 'ikai ha me'a 'e maumau ke kehekehe faka'uHINGA'i Lao mo e 'Ateni Seniale.....	75
Kole ke faitu'utu'uni Sea hili ange ma'u fale'i mei he Fakahinohino Lao.....	75
Fehu'ia pē na'e muimui'i he Pule'anga e laumālie & taumu'a fatu e Lao	76
Taukave kau e Lao he teke mo faka'ai'ai e pule lelei.....	78
Fokotu'u ke 'ave Lao ki he kakai.....	78
Poupou ke 'ave Lao fai ai tālānga ki he kakai.....	78
Fakamanatu ko e Fale Alea ko e Fale fa'u lao	80
'Ikai tui tatau faka'uHINGA Nōpele Niua mo e Sea Fale Alea he kupu 51(7)	81
Fehu'ia ka lave hangatonu ha kupu ki he Kupu 51(7) ngali monuka ai Konisitūtone.....	83
Kelesi.....	86
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	87

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho : Tūsīte 26 Fepueli 2019.

Taimi : 1000-1005 Pongipongi

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea : Kātaki ka mou hiva mai he Lotu ‘a e ‘Eiki.

(*Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipá hono hiva'i e Lotu 'a e 'Eiki*)

‘Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui ‘a e Hou'eiki Mēmipa.

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Minisitā Fonuá mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineti...

<008>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou'eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘a e Fale ki he pongipongi ni. ‘Aho Tūsīte 26 ‘o Fepueli 2019.

(*Na'e hoko atu heni 'a e taliui 'a e Hou'eiki Memipa*)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmīa, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga, Tute, Polisi mo e Ngāue Tamate Afī, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali ui.

Poaki

Ko e ‘Eiki Tokoni Palēmīa ‘oku poaki mai. Poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea ‘oku poaki mai pea mo e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Ko e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ko e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai. Tapu pea mo e Tama Tu’i, Tupou VI. Tapu atu ki he Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u. Tapu pea mo e Ta’ahine Pilinisesi Pule kae ‘uma’ā ‘a Hou’eiki. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmīa, tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Mālō ho’omou

laumālie lelei Hou'eiki ki he pongipongi ni. Ko 'etau ngāue 'oku kei hokohoko atu pē fakatatau ki he'etau 'asenita kae kimu'a pea tau hoko atu ki he 'asenita ...

Polokalama fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga Fika 11 & 13/2019

ko u fie fakamanatu atu ko e 12:00 'i he 'aho ni 'e fai e fakamatala 'i loto Fale Alea ni fekau'aki pea mo e Lao Fika 11 'o e 2019 ki he Lao Fika 13 'o e 2019, fakahū mai eni mei he Potungāue Tukahau pea 'oku ...

<009>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea: ... kole mai e potungāue ko ení ke 'omai ha faingamālie ke nau fakamatala 'a e ngaahi Lao ko iá ki he Hou'eiki Mēmipa. Kole atu Hou'eiki ke mou fakatokanga'i ia 'i ho'omou polokalamá. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni. Pea fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e ki'i tokoni atu pē. 'E hanga pē 'e he potungāue 'o *provide* pē ha me'a 'ilo ma'a e Hou'eiki Mēmipa he ki'i fo'i houa 'e 1 te tau *present* ai e Laó, ho'atā. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Tau hoko atu ki he Fika 4 'etau 'asenitá 'oku mou me'a hifo pē ko e Līpooti mei he Sea e Kōmiti Kakatō. Ko e ngāue ko ia na'e tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō na'e 'osi lava 'o fakakakato kimu'a pea tau toloi mai ki he 'aho ní. Kole atu ki he Fakafofonga Ha'apai 13 ko e Sea e Kōmiti Kakatō ke līpooti mai ki he Falé.

Lipooti Sea Kōmiti Kakato ngāue ne lava fakahoko ai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'a e Kau Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea ko e fatongia ne tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō pea ne fai ai hono alea'i. Pea na'e tali ia, 'a e tefito'i Lao 'Inivesi ki Mulí fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ki he Līpooti Kōmiti Tu'uma'ú. 'A ia 'oku paaki ia 'i he 21 *a*. Pea ko u tui 'Eiki Sea na'e fatongia pē ia ne tuku mai ki he motu'a ni mo e Kōmiti Kakatō pea kuo tali. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Kole pē ki he Sea e Kōmiti Kakatō ke fakama'ala'ala mai angé pē na'e fai ha lave Kōmiti ki he 4.2 mo e 4.3.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ko e 4.2 ne fakahoko pē ia kia kinautolu ke nau me'a mai ai pea na'e 'ikai 'i ai ha taha ia 'e loko, ko e 4.3 ne fai pē lave ki ai ka 'i hono fakakātoá ne pāloti 'o nau tali. Ko e 4.3 'oku fakatokanga'i pē. Ka ko e 4.1.2 na'e tali ia 'e he Kōmiti Kakatō. 'A ia 'oku paaki atu ia 'oku 21 *a*. Pea ko u tui Sea ko e konga pē ia kuo fai atu ki ai e fakahoha'á. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki ko e Lao Fakaangaanga ko ení na'e 'osi lau 'uluaki pea na'e tuku hifo ki he Kōmiti Laó. Kole atu ki he Kalaké ke tau lau tu'o 2.

Fehu'ia Vava'u 15 founga ngāue Fale Alea ko e 'ikai fakatokanga'i ngaahi fokotu'u mei he kau pisinisi

Sāmiu Vaipulu: Sea, kimu'a ke fai ho'o pālōti ko ē lau tu'o 2 Sea. Ko u fie lavelave atu pē ki he Lao ko ení. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Falé ni. 'Eiki Sea ko e me'a fakaloloma eni kuo hoko he Falé ni. Na'e 'ikai fai ha lave taha ki he me'a na'e fokotu'u mai 'e he kau pisinisi. Pea 'oku 'ikai hano fakatokanga'i. 'I he'ene pehē 'Eiki Sea, 'oku fehu'ia 'e he motu'a ni 'a e founga ngāue 'a e Falé ni. Pē 'oku kei 'aonga koā pē 'ikai. Koe'uhí ko e hā hono 'aonga 'emau ōmai 'o kau he *consultation* ke fanongo ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai e fonuá pea 'osi ko iá pea 'omai pē ia 'e he Falé ni 'o tukunoa'i pē kae pālōti'i fakavavevave 'a e Lao ko ení. 'Eiki Sea 'oku fakatupu hoha'a 'a e founga ko ení. 'Oku 'osi mahino 'oku nau tokolahi. Ka ko e hā e me'a 'oku pālōti'i fakavavevave aí, lolotonga ko iá 'oku te'eki ke 'oatu e loto 'o e kakaí ki he Falé. Ta'efe'unga ia mo e Fale mo e Pule'anga 'o e kakai ke pehē'i 'a e fiema'u 'a e kakaí. Mai 'o tukunoa'i hē, fakamole pepa, fakamole vaitohi hono paaki. Fakamole taimi e ōmai 'o tali 'a e me'a ko iá Sea. 'Oku fakatupu fifili pē 'oku kei 'i ai hano 'aonga 'o e Falé ni pē 'ikai.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Sāmiu Vaipulu: Ke alea'i 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko ho'o kole tokoni ki he Fakafofongá pē ko ho'o fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku fakatonutonu.

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e,

Sāmiu Vaipulu: 'Ikai ke u ...

<001>

Taimi: 1015-1020

Sāmiu Vaipulu: ...nōfo au ki lalo he koe'uhi na'e fokotu'u 'e he Palēmia ke fai 'a e pālōti, lolotonga ko ia 'oku te'eki fai ha ngāue ki ai.

'Eiki Sea: Vava'u 15 'oku lolotonga fakatonutonu ho'o me'a, me'ahifo ki lalo.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu 'oku ou tonu.

'Eiki Palēmia: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Memipa 'o e Fale.

'Uluaki. 'Oku ou kole ange ki he Fakafofonga ke ki'i fakama'uma'u hifo pea fai pē 'etau feme'a'aki. Mahino pē 'a e me'a 'oku hoha'a ki ai hono 'atamai, tau fanongo kātoa pē ki ai. Ka ko e kole pē ke kātaki 'o fakamokomoko.

Sea, ko e Lao ko eni na'e alea'i 'i he 2014, 15, 16, 17, 18, 19. Ko e hā 'a e me'a na'e pehē ai 'oku fakavavevave?

Sea, ko u fokotu'u atu na'e 'ikai ke fakavavevave . Ko e fu'u ta'u ē 'e nima hono alea'i pea 'oatu kātoa mo e ngaahi fakakaukau, mo e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi pou pou. Pea na'e mahino lelei 'a e malanga 'a e tokotaha ko ē 'a e Minisitā 'oku 'a'ana 'a e Lao ko eni, pea tau fanongo kātoa pē ki ai. 'Oku 'ikai pehē na'e 'i ai ha me'a 'e fakapulipuli pē fakamālohi. Ko e founa ngāue pē ia 'e 'Eiki Fakafofonga. Ko 'etau founa pē ia. Ka 'oku 'i ai ha me'a kuo mahino ki he Sea. Te ne fokotu'u mai ke tau pāloti. Pea fai ia. Fakamālō atu.

Lord Fusitu'a: Sea! Ko e fakatonutonu! 'Eiki Palēmia. Faka'apa'apa mo e Feitu'u na. 'Oku 'ikai ko 'etau founa ngāue ia ke 'omi 'a e *consultation* 'oku 'omi mei he kakai. Pea matu'aki 'ikai ha tokanga ia 'a ha taha ia ki ai, pea ko e 'u me'a ko ena, ka 'oku fiema'u ke fakakau 'i he lao, mātu'aki li'aki pē ia ki tafa'aki. Kātaki 'oku 'ikai ha founa ngāue pehē ia 'i he Fale ni.

Tali lelei Pule'anga ngaahi fokotu'u mei he talatalanoa ke toki fakahū ia he Regulation

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea! Ka u ki'i tokoni atu kātaki. Sea, 'oku ou fakamālō pē ki he ngaahi feme'a'aki 'oku fakahoko. 'Oku ou fakahoko atu pē na'a ku 'osi kole atu, ki he motu'a ni 'oku ou tali kotokotoa 'a e ngaahi Fokotu'u 'oku 'omai. Pea na'a ku kole atu pē, ko e kātoa 'o e ngaahi Fokotu'utu'u ko ia, 'e to e 'omai pē ia ke tau hanga 'o fakahoko ia. 'i he taimi 'e fa'u ai 'a e *Regulation*. Pea ko e ngaahi Fokotu'u lelei kotoa ko eni na'e 'ohake ki he ngaahi kupu pea pehē ki he ngaahi kupu kotoa.

Lord Fusitu'a: Sea! Fakatonutonu atu. Sea, na'e fakahā 'e he Kōmiti pea 'oku ou to e fakahā heni. Mahalo na'a 'oku 'ikai ke fepōtalanoa'aki 'a e 'Eiki Minisitā mo e tafa'aki Lao ko eni 'a 'enau Potungāue, pē 'oku 'osi talanoa ia mo ia. Kā he 'ikai lava ke fakahoko ha me'a 'i he Tu'utu'uni, te'eki ai ke faka'atā 'i he tefito'i Lao. He 'ikai lava 'e he Minisitā pea mo e Sea, mo e *CEO* 'o fokotu'u ha Kōmiti 'o hangē ko ia na'e fiema'u ma'a e kau pisinisi 'i he Tu'utu'uni te'eki ai ke faka'atā 'e he tefito'i Lao. Ko u tui mahalo na'a ko e 'uhinga ia na'e me'a ai 'a e Palēmia mo 'ene *adviser* 'i he Letiō. 'Oku faka'ofa 'aupito 'a e tu'unga fakalao 'a e Pule'anga, he 'oku 'ikai ha loea ke fale'i kinautolu, mahalo 'oku 'omi mei he 'Ateni Seniale ki Fale ni, ko e faka'uhinga tu'unga lao pehē ni. Mālō 'Eiki Sea.

Tukuaki'i Sea Kōmiti Kakato 'ikai 'oange he alea ha kupu ke fakatonutonu he Lao 'Inivesi Muli 2018

Veivosa Taka: Sea! Tapu pea mo e Feitu'u na. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko u fakamālō atu ki he faingamalie kuo 'omai ma'a e motu'a ni.

'Eiki Sea, hangē pe ko ia kuo ke mea'i 'a e ngaahi me'a kuo me'a mai 'aki 'e he kau Mēmipa ko eni. Ka ko u fie fakahoko atu pē ki he Feitu'u na. Ko e Lao eni ne nau feme'a'aki ai. Pea 'oku kehe 'aupito pē Sea, ha'anau me'a mai ki he Lao, mo ha me'a mai ki ha *motion* pē ko ha fa'ahinga 'isiū kehe 'i he Fale 'eiki ni.

‘Uluaki ‘a e me’a na’a ku fiema’u. Ke nau ‘omai ‘a e Kupu te nau fakatonutonu, hangē ko e me’a ko ena na’e ‘omai ‘e Tongatapu 3. Pea na’e me’a mai ‘a Tongatapu 15.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea : Me’a mai ‘a Vava’u 15.

Faka’ikai’i tukuaki’i Sea Kōmiti Kakato

Sāmiu Vaipulu: Na’a ku ‘osi ‘oatu ‘a e Kupu 14 ‘o e Tefito’i Lao mo e Kupu 19 ‘o e Lao Fakatonutonu, pehē ki he Kupu 11 ‘o e Tu’utu’uni (*Regulation*) ‘o e 2006. Na’a ku ‘osi ‘oatu kātoa ia ke fakatātā ‘aki ‘a e me’a ko ē ‘oku fiema’u. Mālō Sea.

<004>

Taimi 1020-1025

Taukave Sea Kōmiti Kakato ki he’ene faitu’utu’uni ke fai pālōti

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea. Ko ene ‘osi ko ē hono ‘omai ‘a e ngaahi kupu ko ia pea fokotu’u mai leva ki he motu’a ni ke pālōti, te’eki ai ke u fanongo ‘oku ‘i ai ha fokotu’u pehē, pea he ‘ikai ko ha fatongia ‘o e motu’a ni ke ne fakahoko atu, kā ‘oku ou tui ko e ‘uhinga ia ‘enau pea nau vilovilo pē pea ‘oku ou pehē kuo mahino, pea ko e ‘uhinga ia na’e tu’utu’uni ai ‘a e motu’a ni kuo mahino kiate au, pea na’e ‘ikai fai mai ha ngaahi fokotu’u...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea ko e tu’unga ia ‘oku ou ‘oatu ai ‘eku fakahoha’a ki he Feitu’u na.

Fakatonutonu na’e fakafe’atungia Sea Kōmiti Kakato tipeiti pea iku fai ai pālōti

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea, fakatonutonu na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘a e fika 3, ‘i ai mo e fokotu’u ‘a e 15, kae tapui ia ‘e he Sea ke pālōti’i kae hangatonu pē ‘o pālōti ‘i he fo’i lao pea ‘ikai ke ne fakatokanga’i ‘a e ngaahi kupu pau ia na’e ‘osi lea ‘aki ‘e he fika 3 mo e fika 15 ‘a e ngaahi kupu ke liliu.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ongo fakafofonga mo me’a hifo ki lalo. Ko e ngāue ko ē na’e tukuhifo mei he Fale Alea ki he Kōmiti Kakato, na’e ‘i ai ‘a e faka’amu ‘e lava ke fakakakato ho’omou tipeiti mo ho’omou feme’a’aki ‘i he Kōmiti Kakato. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tukuhifo ai ‘a e lao mo e ngaahi fakatonutonu mo e ‘ū lipooti kotoa pē ki he Kōmiti Kakato ke fai ‘a e feme’a’aki ko eni ‘oku mou to e ‘ohake pē ‘i he Fale Alea. Kapau ‘oku mou ongo’i fakakakato ‘a e ngāue ‘i he Kōmiti Kakato, pea ko e hā leva ‘a e ‘uhinga kuo fakafoki mai ai ki he Fale Alea.

Lord Fusitu’a: Koe’uhí ko e mātu’aki ta’ofi mai ‘aupito ia ‘e he Sea ‘o ‘ikai ke to e ‘i ai ha faingamālie ke mau tipeiti ‘e mautolu na’e tu’u ‘a e 15 ‘o toutou kole ke tuku pē ke mau tipeiti he

‘oku te’eki ai ke fakahoko ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kau pisinisi pea tāpuni’i mai ia ‘e he Sea ‘o e Kōmiti Kakato, pau ke mau pālōti, ‘ikai ke to e tuku mai ha faingamālie ke ‘osi ‘emau tipeiti.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ‘oku ‘omai ‘e he motu’a ni kapau te tau me’a lelei ki he miniti kuo toki ‘osi ‘a e vilo takai tu’o 6, tu’o 7 ‘a e lea pē fo’i me’a pē ‘e taha, pea fefokifoki’aki. Te’eki ai ke nau fokotu’u mai ‘e Tongatapu 3 ke fokotu’u mai ko e pehē pē liliu, kā na’e ‘ikai ke fokotu’u mai ke pālōti. Pālōti.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu Sea. Na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘e ua pea poupoua, pea ‘osi *quote* mo e ngaahi kupu ke fai ‘aki ‘a e fakatonutonu pea poupoua ‘ikai ke pālōti’i ia Sea.

‘I ai pē faingamālie ke tipeiti’i Lao ‘Inivesi Muli he Fale Alea

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i ‘a e ngaahi lāunga ‘oku ‘ohake ‘e he kau Mēmipa ‘o fekau’aki pea mo e founa ngāue na’e fakahoko ‘i he Kōmiti Kakato, ‘oku ou fakatokanga’i pē na’e ‘osi fai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Kōmiti Kakato ‘aki ‘a e pālōti. Neongo pē ‘oku tau fakatokanga’i ko e mahalo pē na’e ‘i ai ha tōnounou ‘i he fua fatongia ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato, kā ‘oku ‘i ai pē ‘a e faingamālie ke to e fai ‘a e tipeiti ‘i he Fale Alea.

Lord Fusitu’a: Poupu Sea. Ko e ‘uhinga ia na’e ngata ai ‘a e tipeiti ko e tāpuni’i mai ‘e he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ha to e faingamālie ‘o e Hou’eiki Mēmipa ke tipeiti.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga ongo Niua, ‘oua ‘e to e fakalahi ‘a e *issue* ko eni fiema’u ke tau laka kimu’a. ‘O kapau ‘oku to e ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e kau fakafofonga ‘e ‘i ai ‘a e faingamālie ‘i he Fale Alea hangē pē ko e me’a na’a ku kamata ‘aki ‘eku lave na’e ‘i ai ‘eku faka’amu ‘e fakakakato ho’omou tipeiti ‘i he Kōmiti Kakato. Kā ko eni mahalo te tau hoko atu pē ‘i Fale Alea ni. Fakafofonga Vava’u 15 na’e kei toe ho’o taimi na’e tu’usi mai ho’o feme’a’aki ‘i he ngaahi fakatonutonu ngaahi me’a ‘a e Hou’eiki Mēmipa, kā te u ‘oatu ‘a e fraingamālie ke ke faka’osi mai.

Hā he Kupu 14 tefito’i Lao ‘Inivesi 2002 kae ‘ikai ‘asi he Lao Fakatonutonu 2018

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. ‘Eiki Sea ko e ngaahi kupu ko ena na’a ku lave ki ai, ‘e makatu’unga mei he kole ko ē mo e fokotu’u ‘a e *Chamber of Commerce*, ko e taha ia ‘o e ngaahi fakakaukau he koe’uhí ‘oku ‘asi ia ‘i he Tefito’i Lao ‘o e 2002, kupu 14 ‘Eiki Sea, ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e tangi hanga leva ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o fokotu’u ‘a e *arbitrator* ke ne fai ‘a e me’a ko eni. ‘I he kupu 9 ko ē ‘o e Lao Fakatonutonu ko eni ‘oku ‘omai ki heni ‘i he ‘aho ni, ‘oku to’o ‘a e tafa’aki ia ko ia kā ko e taimi ko ē ‘oku fakalave ki ai ‘a e kupu 14, makatu’unga leva mei ai hono ‘ai ‘a e tu’utu’uni ko ē *Regulation* ‘o e 2006, ...

<005>

Taimi: 1025-1030

Sāmiu Vaipulu : .. ‘o e 2006, kupu 11, ‘oku ‘asi leva ai ‘a e *arbitrator*. ‘A ia ko e me’a ia ko eni na’e ‘uhinga mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘aneafī, ke ne toki ‘ai ‘i he *Regulation*, ta’e’asi i he tefito’i Lao ‘i he kupu 19 ko ia ‘o e Laó, ‘Eiki Sea. Pea ko e makatu’unga ia ‘a e kolé, koe’uhí ko e taha eni ‘o e ngaahi ‘isiu na’e kole mai ‘e he *Chamber of Commerce*, pea mo e *consultation* ko ē na’e faí, ke fakahū mu’a ki he Laó, ha me’a pehē, kae fulihi mei he *arbitrator*, ‘ai ha founa ko ē ‘e fai ha felotoi ki ai. Ko e me’a ia na’e kolé, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku tuku atu ia ki he Fale ni. Ko e koloá ke hū ‘a e me’a ko eni, pea kapau ‘e pehē ke ‘ai ‘i he *Regulation*, kuo pau leva

‘Eiki Minisitā Lao : Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea : ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao : Ki’i fakatonutonu pē, ki’i nounou pē.

‘Eiki Sea : Me’a mai.

Taukave’i Pule’anga kei malava mafai Minisita he Kupu 19 ke fakahū ai fokotu’u mei he TCCI

‘Eiki Minisitā Lao : Ko ‘eku kolé pē ‘aku. Na’e kole atu ‘a e Minisitā ke kau ‘i he *Regulation*, ‘e Fakafofonga, ko e kupu 19 ‘oku ‘ikai ke tāpuni, ‘e kei lava pē ‘e he. Na’a mau sio foki mautolu ki ai. ‘E kei lava pē ‘e he mafai ‘o e Minisitā. Ko ia ‘oku ou kole atu. Na’e kole fakalelei atu pē, ko e ‘ū me’a ko eni ko ē na’e fiema’ú, ‘e kei lava pē. Tānaki mai. Ko e tānaki mai ki he *Regulation*, ‘e lava pē ia ai. Mālō.

Fehu’ia fē konga he Kupu 19 mafai Minisita ke fakahu fokotu’u TCCI he Regulation

Sāmiu Vaipulu : Sea, ko e taha eni ‘a e me’a ko ē na’e fai ai ‘a e fekihiaki ‘aneafī, he ‘oku to’o ‘aupito ia mei he kupu 19 ko ē ‘o e Lao ko ení. Kātaki ange, ‘Eiki Minisitā Lao, talamai angé. Ko fē ha konga heni ‘i he kupu 19, ‘oku ne faka’atā mai ai e Minisitā, ke ne to e fai ha ngāue.

‘Eiki Minisitā Lao : Minisitā, lau mai angé he 19. ‘Oku tapu ki he Minisitā ke ne to e fokotu’u ha me’a heni. Talamai ange pē ‘oku tapu ki he Minisitā heni. ‘U me’a ko ena ‘oku ke talamai. Talamai angé pē ‘oku tapu. Ko eni kuo tau ō mai ‘o sio ai, pea ko e ‘ohake ‘a e ‘ū fiema’u eni.

Lord Fusitu’a : Ki’i fakatonutonu eni, Sea. Fakatonutonu eni, Sea. Tuhu’i mai angé, ‘Eiki Minisitā, ‘i he kupu 19, ko fē ‘oku ne fakamafai ‘a e Minisitā ke ne fokotu’u e Kōmiti? Ko e Kōmiti, ko e me’a mahu’inga taha ia ki he kau pisinisi. ‘E fokotu’u ‘i fē e Kōmiti ‘i he kupu 19 lolotonga?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Mālō ‘aupito Sea, ka u ki’i tali atu mu’a e fehu’i. He ‘oku ou faka’amu pē, ‘oku ‘ikai ke u fie fakafekiki au, ka ‘oku ou faka’amu pē au ke u ‘oatu ‘a e ki’i fakama’ala’ala pē ko eni, pea kapau ‘oku tōnounou ia, ka u ‘oatu pē mu’a ke tau me’a ki ai. ‘Oku ‘i ai e ki’i fihī ‘i he motu’a ni, koe’uhí ko e kehekehe ‘a e ngaahi fokotu’utu’u, pea to e fepakipaki

pē 'iate kinautolu. Fakatātā'aki eni. Fokotu'u mai 'e Tongatapu 3 mo e ni'ihi pē heni e kupu 19. Kupu 19 ko e konga ia kapau te u 'oange 'e he Potungāue ha setifikeiti 'o ha kautaha 'oku ui ko e *foreign investor*. 'Oange 'a e setifikeiti ko iá. Pea 'alu e tokotaha ko iá 'o fai 'ene ngāue pea ne fakakaukau 'e ia ke ne 'ave 'a 'ene *foreign* setifikeiti ki ha taha muli kehe. Pea ko e kupu 19, 'oku ne hanga 'o talamai

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Sea, 'ohange pē koe me'ana'a tau lave ki ai 'aneafi, pea 'oku mea'i lelei pē 'e he Minisitā, ko e me'a tēpū 'oku 'ikai ke fiema'u 'e he kau pisinisi, ke 'a e Minisitā pē mo e *CEO* 'a hono fatu e 'ū lisi, mo hono foaki 'o e setifikeiti, pea mo e tangi ki ai 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke tali 'enau setifikeiti. Ko e kupu 19 'oku ne pehē mai, ko e Minisitā pē te ne ala fakahoko e 'ū fatongia ko ení. Ko fē ha me'a heni 'oku ne fakangofua e Minisitā, ke fokotu'u ha Kōmiti 'i he *Regulation*. 'Oku 'ikai. 'Oku 'ikai ko ha fepakipaki, ko e ma'u tonu ki he Laó, mo e ma'u hala ki he Lao.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito, Sea, ka u tali atu mu'a e *criteria* 'e 2.

Fehu'ia pe na'e fakahoko tipeiti he Kupu 19 he Kōmiti Kakato

'Eiki Sea : Kātaki pē, ongo Fakafofonga, 'oku 'i ai e me'a 'oku ou fie fakama'ala'ala atu. Ha'apai 13, ko e Sea e Kōmiti Kakato. Me'a mai angé pē na'e 'osi fai e feme'a'aki ko eni he Kōmiti Kakato?

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'eiki. 'Eiki Sea, hangē pē ko ia na'a ku fakahohoha'a atu 'anenai ...

<006>

Taimi : 1030-1035

Veivosa Taka : ... ko e tu'o 6 eni 'a e 'asi 'a e me'a ko ení, 'a e feme'a'aki ko eni. Ko 'enau 'uhingá, ke tali 'enau fiema'ú, ka kuo 'osi nau feme'a'aki tatau 'i he *issue* ko ení 'aneafi. Mālō Sea.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke tali 'emau fiema'u 'a e mātu'a Hou'eiki Mēmipá, ko e tali e fiema'u 'a e kau pisinisi, na'e makatu'unga ai 'a e fakamole pa'anga 'a e ..

'Eiki Sea : Ka u tali ho'o fakatonutonú Fakafofonga Ongō Niua. 'Eiki Minisitā, ko e tipeiti ko ení te tau lōloa tautolu ai, koe'uhi pē ko 'etau Tu'utu'uni Ngāué, fiema'u ke tau hoko atu ki hono pāloti hono lau tu'o 2, hangē pē ko e founa ngāue 'a e Falé ni, kapau 'oku 'i ai ha ngāue kuo tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō, pea fakafoki mai, 'oku pau ke tau pāloti 'osi hono lau tu'o 2, pē 'oku tali 'a e ngaahi fakatonutonu ko iá pē 'ikai. 'I he hili hono tali pē ta'etali hono lau tu'o 2, mo e ngaahi fakatonutonú, 'e lau tu'o 3 'a e Lao, pea toki ngofua leva ke mou tipeiti ai ha ngaahi fakatonutonu 'e fakahū 'i hono pāloti'i tu'o 3. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli, 2019 mo hono ngaahi Fakatonutonu, fakatau ki he lipooti ko eni 'a e Kōmiti Laó, kātaki 'o hiki ho nima.

Pāloti'i 'o tali Lao tu'o 2 Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2018

Kalake Tepile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Mō'ale Fīnau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Oku loto ki ai 'a e toko 13.

'Eiki Sea : Ko koe 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o 2 'a e Lao Fakaangaanga ko eni mo hono ngaahi fakatonutonu, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile : 'Ikai ke loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ikai ke loto 'e toko 9.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, 'oku tali pē 'e he Falé ni 'a hono lau tu'o 2, mo e ngaahi fakatonutonu. 'I he'ene pehē, 'oku ou kole atu ki he Kalaké ke tau lau tu'o 3.

Lao tu'o 3 Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2019

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli, 2019 Ko ha Lao Fakaangaanga Ki ha Lao fekau'aki mo e 'Inivesi Muli. 'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i ha fakataha alea 'a e Pule'anga 'o pehē :

Konga 1 – Talateu

Kupu 1 – Hingoa Nounou mo e kamata ngāue'aki. Kupu si'i (1)

'E ui 'a e Laó ni ko e Lao ki he 'Inivesi Muli, 2019.

'Eiki Sea : Hou'eiki, 'oku ou 'osi 'ilo pē 'oku mou fie feme'a'aki ki he Lao ko ení, ko e faingamālie eni ke mou 'omai ho'omou ngaahi fakatonutonu ki he Laó, fokotu'u mai ki he Falé kimu'a pea tau pāloti hono lau tu'o 3.

Fokotu'u ke fakatonutonu Kupu 14 & 19 Lao fakatonutonu 'Inivesi Muli

Lord Fusitu'a : Sea, 'o hangē ko e me'a ko ē 'a e15, ko e fokotu'u ke fakatonutonu 'a e Kupu 14 mo e 19, ke fakakau ai 'a e kotoa 'o e ngaahi fiema'u 'a e kau pisinisi, kae tautautefito ki he fokotu'u ha Kōmiti, ke kau pē ai 'a e 'Eiki Minisitā ai pea mo e Palesiteni 'o e *Chamber of Commerce*, mo e tokotaha mei he sekitoa ko ē 'oku alea'í, 'o hangē ko ē 'oku me'a 'a e Minisitā, na'e 'ikai ke fiema'u ke 'oatu kotoa 'a e 'ū sekitoá mo ha tokotaha mei he sekitoa ko iá, ke nau fatu e 'ū lisí, pea ke nau *issue* 'a e 'u *certificate* ..

Malava he Kupu 145 Tohi Tu'utu'uni ke fakatonutonu lea ha Lao hili 'a e lau tu'o 3

'Eiki Sea : Ko 'eku tokoni atu ki he Fakafofonga Nōpele Ongo Niua. Me'a hifo ki he 'etau Tohi Tu'utu'uní, 'oku ha pē ai, ko e Kupu 145 'i hono lau tu'o 3 'o e Lao Fakaangaangá, 'e ngofua pē

fai ha fakatonutonu ‘aki ha lea pē. Me’a mai koe ‘i he kupu ko ē ‘i he Lao Fakaangaangá, na’e ‘osi tali ‘i hono lau ‘uluaki mo lau tu’o 2, ko fē ‘a e kupu ‘oku fiema’u ke fakatonutonú, ke tau pāloti ki ai pē ‘ikai.

Lord Fusitu'a : Ko e Kupu 14, Kupu 15, pea mo e Kupu 15 'Eiki Sea,

'Eiki Sea : Tau kamata he Kupu 14, me’a mai ho’o fakatonutonú, ke me’a ki ai e Hou'eiki. Fakamanatu atu Hou'eiki, ko e Lao Fakaangaanga ‘oku tau me’a ki aí, ko e Lao ko ia na’e paasi he Kōmiti Lao.

Lord Fusitu'a : Kātaki, kole fakamolemole atu. Ko e Kupu 15.

Veivosa Taka : Sea ki’i fakatonutonu.

'Eiki Sea : Ha'apai 13 me’a mai.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Fale ‘eikí ni. 'Eiki Sea, ko e me’a ...

<008>

Taimi: 1035-1040

Veivosa Taka: ... na’a ku fakahoko atu ‘anenai. Ko eni ia ‘oku nau toki ‘ai ke fakahoko mai. Na’e te’eki ai ke nau fai ha fakatonutonu pē fokotu’u mai he kupu fo’ou pē to’o e kupu ko ia. Ko e ‘uhinga ia e me’a nau ...

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu atu.

Veivosa Taka: Nau fakahoha’a atu ai.

Lord Fusitu'a: Na’e ‘osi ‘i ai e fokotu’u mei he Fika 3 mo e Fika 15.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Lord Fusitu'a: Ko e fokotu’u eni ia ‘a e motu’a ni. Ko e 15 ...

'Eiki Sea: Hou’eiki ko u kole atu ke tau laka ki mu’a ko e Kupu 14 ‘oku fai ki ai ‘a e fakatonutonu ko u fakatokanga’i e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a Ha’apai 13.

Fokotu’u fakatonutonu ki he Kupu 15 e Lao

Lord Fusitu'a: ‘Io te u ‘uluaki kamata mei he 15 ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku tohi ai e *Registrar* ke fakafoki e lao pē ko e ‘ai mai ha’anau fakalea pē ko e ‘ave ki he Kōmiti Lao ke fokotu’u ha kōmiti kau ai e Minisitā pea mo e *CEO* pea mo e Palesitēni ‘o e *Chamber of Commerce*

mo ha tokotaha mei he sekitoa ‘oku ne fakahoko mai ‘a e kole ko ia ke fokotu’u mei ai e sino ‘o e kōmiti ko ia pea ko e fakatonutonu fakalukufua ka ‘i ai ha me’a fekau’aki pea mo e lisi pea mo hono fakanofō ‘e he *CEO* pē ko e Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki mu’a ka u ki’i fakatonutonu atu.

Lord Fusitu'a: Pea ka ‘i ai ha me’a ‘oku fekau’aki mo e *issue* e *certificate* ‘oku kau ai e Minisitā mo e *CEO* ...

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā me’a mai.

Lord Fusitu'a: ‘O hangē pē ko e fa’a fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu mo e Feitu’u na.

Lord Fusitu'a: ‘Oange ia ki he kōmiti ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a. Ko e *process* ko eni ‘oku ke me’a mai ke tau muimui ai. Ko e lao kuo ‘osi paasi mei he Kōmiti Kakato pea kuo lau tu’o ua. Ko e fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ko ha taimi eni te te me’a hake ai ‘o me’a atu ke hanga ‘e ha taha ‘o fokotu’u mai ha’ate kupu’i lea ki he fo’i lao ‘oku te hanga ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu, fakatonutonu kuo ‘osi me’a mai e ‘Eiki Sea ‘e ala fakahoko e ‘ū fakatonutonu heni.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke u tali ho’o fakatonutonu ‘Eiki Minisitā kātaki pē ‘o me’a hifo ki he’etau tu’utu’uni ngāue ko e Kupu 145 ‘oku tau lolotonga ngāue ai he taimi ni. Kupu 145 fakatonutonu lea. ‘I hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga ‘e ngofua ke fai ha fakatonutonu ‘aki ha lea pē, ko e fakatonutonu ko eni ‘i he Kōmiti Kakato ‘oku fa’a fakahū mai e pepa ko ia na’e fakahū mai ‘aki e Lipooti ko ē Kōmiti Lao na’e tali fakalukufua ia he Kōmiti Kakato pea na’e ‘osi tali hono lau tu’o ua he Fale ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mahino, mahino kātaki Sea ē.

'Eiki Sea: Ko ia hoko atu Fakafofonga e Ongo Niua.

Lord Fusitu'a: Mahalo ke fakafaingofua ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. Kupu 8, Kupu 9, Kupu 10, Kupu 11 ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu.

'Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou kei tu’u pē ‘i he kupu ko ‘eni. Pea ko ‘eku fakatonutonu, ‘oku te’eki ai ke nau maau pē na’e fai ha’anau *homework* ki ha kupu ke to’o ‘a e fo’i lea ko e “ ‘a ” kae fetongi ‘aki e fo’i lea ko e “e”.

Lord Fusitu'a: Sea ...

Veivosa Taka: ‘Oku ‘uhinga ia ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke ai ha me’a pehē ke nau mateuteu ke fakahoko ia ...

Lord Fusitu'a: Sea ‘oku ‘ikai ke uēsia ia e Kupu 145 ia ‘i he fakatonutonu ko ē.

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu'a: Ko e feinga eni ke fakafaingofua ‘i e ngāue e Fale he ko e fo’i, ko e fakatonutonu fakalukufua eni ia. Ko e ngaahi kupu ko eni te u lau atu ko hono fakatonutonu ki ai ko e feitu’u pē ‘oku hā ai e Minisitā pē ko e CEO ‘e hā ai e fo’i lea ko e kōmiti *instead*. Pea ‘e fokotu’u leva ‘a e kōmiti ko ia ...

'Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 15.

Lord Fusitu'a: ‘I he tefito’i lao. Ko e fakafaingofua ki ho’omou ngāue ke ‘oua to e hela ...

Tokanga ke fakahū ki he lao le’o kau pisinisi fekau’aki mo e founa pule’i ‘inivesi muli he Kupu 19

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Ko e me’a pē ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni ia ‘Eiki Sea ko e, ko ha ngāue ki he fokotu’u ko eni na’e ‘omai mei he *Chambers* ‘i he *consultation*. ‘Ikai ke u to e tokanga au ia ke ‘ai ha me’a ko e me’a ko ē na’e fiema’u ko ē ‘e he kau pisinisi ‘o Tonga ni. Le’o ia ‘o e kau pisinisi Sea hangē ko ia ko e fokotu’u ko ē na’e ‘omai ko e kongā tolu, ‘uluaki ko e kongā tolu pule’i ‘o e founa ‘inivesi muli ‘i Tonga. ‘A ia ko e me’a ia ko ē ‘oku tatau ia ki he Kupu 14 ‘o e lao motu’a, tefito’i lao mo e Kupu 11 ‘o e *Regulation* ko ē ‘o e 2006 pea mo e Kupu 19 ‘o eni. Pea mo e, ko ‘enau ngaahi fiema’u ko e Kupu 19 tangi ‘i he ‘ikai tali ‘o e tohi kole ke foaki pē hiki ‘a e tohi fakamo’oni ‘i he Kupu 15 Kupu (1) ‘a ia ‘oku nau ‘uhinga ai ‘oku fu’u nounou e taimi ‘ikai ke lava ke ngāue’i lelei ke fai ko ē hono ...

<009>

Taimi: 1040-1045

Sāmiu Vaipulu: ... to e vakai’i ‘o ha taha ‘inivesitoa muli ‘i heni he fo’i ‘aho ko ia ‘e 5.

Lord Fusitu'a: ‘Eiki Sea, kapau ‘e laumālie lelei e 15 ke ki’i tokoni nounou ‘aupito atu pē. Ko e la’i pepa eni ko ē mei he *Chamber of Commerce* ‘oku to’oto’o ‘e he motu’a ni. ‘Oku tonu e 15, ko ‘enau kole ‘oku si’i ‘ānoa e ‘aho ‘e 5 ka ‘oku nau *also* kole, ko e *issue* ko ē ‘a e setifikeití, ‘oku ‘ikai ko e Failesisita pē, ka ko e Kōmiti hono fakakaukau’i ‘o e ni’ihi ko ē ‘e ‘oange ki ai e setifikeití.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea fakatonutonu ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Falé ‘eiki ni. Sea ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni e ngaahi hoha’a pea mo e ngaahi, ko e ngaahi me’a kotoa ko eni ‘oku nau feme’a’akí ne fakahoko pē ia ‘aneafi. Ka ko ‘eku fokotu’u atu ‘Eiki Sea. Mālō pē ngaahi fokotu’u mai ‘a e ngaahi kautaha fakatahatahá. Ka ko e aofangatukú, ‘e aofangatuku ho Falé ‘eikí. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ne kakato e ngaahi me’a ko ia ne faí. Pea ko e

fokotu’u atu ia, ko e ngaahi me’a fo’ou ko eni ‘oku nau toki ‘omaí, ke toki fokotu’ú, na’e ‘ikai ke nau mateuteu ke fakahoko ia. Ko e ‘uhinga ia ne u pālōti aí. Mālō ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki’i tokoni atu ...

Lord Fusitu'a: Na’a nau mateuteu ko e ‘uhinga ia na’a nau fakahoko mai ‘a e ngaahi kole ko eni ‘i he *consultation*, ko eni ‘oku mau to e fakahoko atu ‘a e ngaahi kole ko iá ‘i he tipeiti ko ení.

'Eiki Sea: Hou’eiki, mateuteu pē ‘ikai, ko ho’omou faingamālie faka’osí eni. ‘Omai e fokotu’ú ke tau sio ki ai.

Fokotu’u liliu he Kupu 8-10, 15 & 19 to’o fo’i lea Minisita/CEO pe Failesisita fetongi’aki e Kōmiti

Lord Fusitu'a: Ko ia ‘Eiki Sea. ‘A ia, ‘o hangē ko e lave ‘anenaí, ko e Kupu 8, Kupu 9, Kupu 10, Kupu 15 pea mo e Kupu 19, ko ha feitu’u pē ‘oku hā ai ‘a e fo’i lea ko e Minisitā, pē ko e CEO, pē ko e Failesisita, fetongi’aki ia e fo’i lea ko e Kōmiti, pea fokotu’u. Pea toki ‘a e Pule’angá pē ‘oku nau fiema’u e Kupu fē, ke fokotu’u ai ‘a e Kōmiti ko eni ‘oku fiema’u ‘e he kau pisinisí, ke kau ai e Minisitā, CEO pea mo e *Chamber of Commerce* mo e tokotaha pē mei he sekitoa ko ē ‘oku nau fakahoko atu e kole he miniti ko iá ki he Minisitā.

'Eiki Sea: Kole atu pē Hou’eiki ke tuku mai ha faingamālie ke talanoa mo e Kalaké fekau’aki mo e fokotu’u ko ení. He koe’uhí ko e ngaahi *substantial amendment* eni ‘oku fakahū maí. Pea ko u tui ‘oku ‘i ai e ngaahi *consequential amendment* ‘e makatu’unga ki ai hono to e liliu e Lao ko ení. Hangē eni ia ha fu’u me’a lahí. ‘Oku ‘ikai ke u fiema’u ke tau tali he Falé ni e liliu ko ení pea ‘ikai ke lava ngāue e Laó ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai e ngaahi liliu na’e fiema’u ke to e fakahoko koe’uhí ko e me’a ko ení.

Lord Fusitu'a: Kapau ‘e fiema’u fale’i mei he Kalaké.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki’i tokoni atu mu’a Sea he ‘oku mahu’inga ke u ki’i fakamaama atu.

'Eiki Sea: Tokoni mai ‘Eiki Minisitā, me’a mai.

Fakahā Pule’anga ‘ikai tali e fakatautaha kae fakasekitoa he’ene fekau’aki mo e ongo lisi

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u fie kole atu pē mu’a ke u ‘oatu e ki’i tokoni ko ení. ‘Oku, ko e *consultation* ko ē na’e faí na’e ‘i ai e kulupu ‘e 3 na’e ‘asi mai ai. Ko e kulupu ‘e taha ko e, te u ngāue’aki pē kau ta’o mā. Ko e tokotaha na’e ha’u ia ko e tokotaha ta’o mā na’a ne fai mai e tohi ki he Falé ni ke ta’ofi e Falé kae fai e *consultation*. To e ‘asi mai pē mo ‘enau *association* fakafonua ‘a nautolu ko e *association* ‘o e kau ta’o mā, ‘a ia na’e me’a mai ai ‘enau Palesitení ‘a

nautolu. Makehe mei aí ko e sino ‘e taha ko e sino fakalukufua ‘a ia ko e *Chamber of Commerce*. Na’e, nau fakamahino ki he *consultation* ko ‘ení, tau fakatātā ki he *reserve* ko ē ‘o e tuku makehe ‘a e lisi ‘o e kau pisinisi Tongá. ‘Uluakí, he ‘ikai ke tali ha sino taautaha tatau ai pē pē ko e hā ho’o lahi ke ke ha’u koe ‘o talanoa mo e potungāué ke fakahū koe taautaha ki ha lisi. Ko e fakahū ko e fo’i sekitoá. Te ke talanoa koe taautaha mo ho’o sekitoa kau ta’o mā kotoa ‘o e kau Tonga. Pea ko ho’omou Palesitení ‘e ha’u ‘o fai mai homou lotó. Pea ko ia pē te u fanongo ki aí ke u lava fakahū ‘a e fo’i sekitoá ‘i he lisi. Sai.

Fakatonutonu ‘oku hā he Kupu 10(3) malava ha taha pe ke vakai’i ongo lisi

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Kātaki pē ‘Eiki Minisitā, ho’o me’a ko ena ‘o pehē ‘oku tapú. ‘Oku fakangofua eni ‘Eiki Minisitā he Kupu 10. Kapau te ke me’a hifo pē ki he Kupu 10, Kupu si’i 3. ‘I hono vakai’i ko eni ‘o e ongo lisi, ‘oku fakangofua ai, sekitoa taautahá, Pule’angá, ngaahi va’a ‘ikai ke Pule’angá pē ko e *NGO*. Pea mo e *b*, kakai fakalukufua. He ‘ikai te ke hanga ‘e koe ‘o tapu’i ai ha taha he ko ena ‘oku faka’asi mai he Kupu ....

<001>

Taimi: 1045-1050

Siaosi Sovaleni: Ko e Kulupu (b) . ‘Oku ngofua ‘a e tokotaha kotoa pē ke ha’u ‘o talanoa kia koe, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ‘i he lisi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka ko e ‘uhinga ke u tñaki atu ke tau a’u kakato ki he fo’i fakakaukau. Ko e fo’i kupu ....

‘Eiki Sea: Me’a mai ange ‘Eiki Minisitā pē ‘oku mo’oni ‘a e faka’uhinga ho’o lea. Ko ho’o ‘uhinga ‘a koe mahalo na’e hala pē ho’o ...’a e fakafofonga’i atu ha taha ‘oku ne fakakfofonga’i ha fo’i sekita fakalukufua. ‘I ha ha’u pē ha fo’i tokotaha ‘o feme’a’aki ki he Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, ‘Eiki Sea, pea ko u fakamālō atu...

‘Eiki Sea: Pea neongo pē ‘oku ke tali ke ‘alu atu ha taha ‘o tuku atu ha’ane fakakaukau, ‘e pauni mamafa ange tau pehē pē . Kapau ko e *Bakers Association*. Ko ha taha ‘oku ne fakakfofonga’i fakalukufua ‘a e Sekita ko ia. Ko ia!

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia!

‘Eiki Sea: Ko ia! Me’a mai pē ke mahino ki he Hou’eiki mēmipa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia! Kātaki Sea, ka u hoko atu ...

Siaosi Sovaleni: Ko e kongá fē ‘i he kupu ‘o e Lao ‘oku ne talamai ‘a e mahu’inga ange ai ha kautaha ‘i he tokotaha Tonga? Ko e Lao ‘oku tatau ki he tokotaha kotoa. .

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Te u tali atu Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea, fakamolemole pē mo e kole ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘e laumalie ke u ki’i tokoni ‘Eiki Sea,mou feinga keu ki’i muimui’i ‘a e tipeiti.

‘Eiki Sea: Me’a mai Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, Ko e feinga pē ke u tokoni atu ki he Feitu’u na mo e Hou’eiki ke tau fevahevahe’aki ke ‘alu ke *focus* ‘a e tipeiti. Ko e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘oku mahino ko e taimi ko ē ‘oku fokotu’u ai ha fa’ahinga pisinisi ki he lisi, lisi ko ē ‘oku me’a mai ki ai. Fokotu’u fakafo’i sekitoa ia. Ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e *consultation* pea ‘oku ‘atā ia ke fai ‘a e talanoa mo e sekitoa pē fakafo’ituitui pē fakakulupu hangē ko e fonua. Ko e *consultation* ia. Ko e taimi ko ē ‘e fokotu’u ai ki he Lisi. ‘E ‘alu fakasekiktoa ia.

Sea, ko e me’a ko ē ko u fie taki ki ai ‘a e tokanga ‘a e Fale. Ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a Vava’u 15 mo e ‘Eiki Nōpele ‘o Niua ke fai mo tipeiti’i ia ke mahino. Ko e fokotu’u mai Sea, mahino ‘a e anga ‘o e fokotu’u mai ‘a e tafa’aki ia ko ia, kae fakahoko atu mu’a ‘a e *position* ko eni ‘oku mau tu’u atu ai kimautolu. Ko e fokotu’u mai ko e feitu’u kotoa pē ‘oku hā ai ‘a e hingoa ko ē ‘i he foaki ‘a e mafai ko eni kupu ko enio na’a na me’a mai ai ‘oku ‘asi ai ‘a e hingoa ko e Minisitā mo e *CEO*. Ke to’o ia kae ‘ai ai ha Kōmiti mo e Failesisita.

Lord Fusitu’a: Mo ha Failesisita ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mo e Failesisita. Ke to’o ia kae ‘ai ai ha Kōmiti ‘oku tau’atāina. Ko e feinga ke fakapapau’i ‘oku...

Fakamahino ‘ikai to’o fatongia e Potungae he fokotu’u ke liliu ki he Kōmiti

Sāmiu Vaipulu: Sea, ke u ki’i tokoni atu pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi kupu ia heni ko e fatongia ia, kuo pau ke fai ‘e he Pule Ngāue, Failesisita mo e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fo’i kupu ‘uhinga ki ai ‘a e Fokotu’u ko eni mei he *Chamber*. ‘Oku ‘ikai ke ‘ai ke fakalukufua ke to’o ‘etautolu ia ‘a e mafai ko ē ‘o e Pule Ngāue mo e Failesisita mo e ‘Eiki Minisitā. ‘Ikai! Ko e ngaahi kupu pē ‘a eni na’a ku fakalau atu, ke fai ai ‘a e fakatonutonu ko ia ke fakahū ‘a e Kōmiti ‘Eiki Sea, ko e me’a pē ia na’e fiema’u ko ē ‘e he *Chamber*.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, ‘oku mahino ia ki he motu’a ni. ‘Oku ‘ikai ko ‘enau ‘uhinga ki he kātoa. Ko e ngaahi kupu pau pē. Hangē kiate au ko e fiha ko ā Fakafofonga? 19.

‘Eiki Sea: Ko e 8, 5.

Lord Fusitu’a: Sea, ko e 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19. ‘A ia ko e ngaahi kupu ia te ne fakahoko ‘a e kole ko ē ke fokotu’u ha Kōmiti. Ko e Kōmiti koi a ke kau ai ‘a e Minisitā pea mo e *CEO* pea mo ha tokotaha pea mo e Palesiteni ‘o e *Chamber of Commerce*. Pea mo e tokotaha mei he ...

Sāmiu Vaipulu: Katakai pē ‘Eiki Nōpele. Fēfē ke tau nofō pē mu’a Sea, ‘i he me’a ko ē na’e fokotu’u mai ‘e he *Chamber*.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13!

Sāmiu Vaipulu: ‘Oleva mu’a ke u lea kae toki fakatonutonu. Ko e hā ‘ene me’a ‘oku fakatonutonu noa’ia?

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea, fakamālō atu ki he ma’u mai ‘a e ki’i faingamalie. ‘Eiki Sea, ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni. ‘E kē ‘a e ongo fo’i fa’ahi

ni 'i he me'a ke fakatonutonu. Ko e fakamahino mai ki he motu'a ni, 'oku 'ikai ke nau maau. Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea. Ke tau pālōti, pea ka 'ikai pea tau foki pē ki he'etau founa ngāue. He ko e me'a fo'ou eni ia 'oku nau tānaki mai na'e 'ikai ke 'omai ia 'aneafi. Ka ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Minisita Polisi: Sea, ke faka'osi atu 'eku malanga ...

Siaosi Sovaleni: Sea, kataki fakamolemole pē mahalo 'oku fiema'u pē ke fakatonutonu ...

<004>

Taimi 1050-1055

Siaosi Sovaleni: Na'e kau 'a e motu'a ni hono fokotu'u atu ko ē ke 'ai ha kōmiti 'o Sea ai pē 'Eiki Minisitā ke ne faitu'utu'uni ki ai. Pea 'ai ha fakafofonga mei he *Chamber* pea 'ai ha fakafofonga mei he sekitoa hangē ko ē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'oku mahu'inga ke nau kau. Pea kapau 'oku fiema'u ke 'oatu ha lea ki he fo'i kupu 19, lava lelei pē Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ke tamate'i mai ho'omou maika kae 'oange ha faingamālie 'o e 'Eiki Minisitā Polisi.

'Ikai tali Pule'anga fokotu'u ke fakakau mai Kōmiti ki he faitu'utu'uni Minisita/CEO

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea. Fakamolemole pē kae faka'osi atu ko e kupu eni Sea ko ē 'oku lau mai ko ē ke to'o mei ai 'a e Minisitā, *CEO*, Failesisita, kupu 8, 9,10,11, 13, 15, 16, 18, 19. Ko e me'a ia 'oku me'a mai ai 'e he 'Eiki Nōpele kā 'oku hangē kia au 'oku 'ikai ke fu'u kakato ki ai 'a e pou pou 'a Vava'u 15. Ka u fakahoko atu pē 'e au 'oku 'ikai ke mau tui ke 'omai ha kōmiti ke ne fakafofonga'i 'e ia 'a e Minisitā mo e *CEO*. 'Oku mau tui ko e Minisitā mo e *CEO* ha'anaua ia 'a e Potungāue...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea, kātaki 'Eiki Sea fakatonutonu atu. 'Oku mea'i pē 'e he Minisitā ko eni pea mo e Minisitā Leipa, na'e 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u atu ke to'o 'a e Minisitā mo e *CEO* pea fakafofonga'i 'e ha ni'ihi, ko e fakakau mai pē he *Chamber* mo e Palesiteni 'o e sekitoa ko ia, ke na ngāue fakataha mo e Minisitā mo e *CEO*, mo e kōmiti.

'Eiki Minisitā Polisi: Sai...

'Eiki Sea: Fehu'i atu ki he 'Eiki Minisitā Polisi, ko ho'o me'a mai 'oku 'ikai ke mou tali ke fakakau mai 'a e kōmiti ko ē 'oku fokotu'u ko ē 'e he Fakafofonga Ongō Niua?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea. 'A ia ko 'eku 'uhinga atu, kapau te tau pālōti 'i he fokotu'u 'oku fai mai, he 'ikai ke mau pālōti mautolu ki ai Sea.

'Eiki Sea: 'Osi mahino ho'o me'a 'Eiki Minisitā, ko u kole atu ki he Fakafofonga Vava'u, 'o kapau 'oku kehe ho'o fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele Ongō Niua, me'a mai koe ho'o fokotu'u ke tau sio ki ai.

Lord Fusitu’a: Sea, kimu'a pea toki me'a 'a e Vava'u 15, ko e si'i taha kapau 'e fakatonutonu 'a e 15 mo e 19, kapau ko e fokotu'u ia 'a Vava'u te u fiemālie ki ai, kā ko e kāpui lelei taha kā 'ai kotoa 'a e 'ū kupu ko ē. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea 'e lava ke u ki'i tokoni atu kātaki.

'Eiki Sea: Kole atu pē 'Eiki Minisitā ke tuku mai ha faingamālie 'o Vava'u 15 ke 'omai 'ene fokotu'u pea tau toki ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, 'io, sai pē, sai pē kole pē 'e au ha ki'i faingamālie ha'ane lava kātaki.

'Eiki Sea: Ko ia.

Nofo tokanga Vava'u 15 ke fakatonutonu Kupu 15(1) & Kupu 19

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale. 'Eiki Sea 'oku ou kole fakamolemole pē 'aku. 'Oku ou nofo pē 'i he me'a ko ē 'oku fokotu'u mai 'e he *Chamber*, he 'ikai ke u to e fokotu'u 'e au ha me'a kehe, me'a pē eni na'a nau fokotu'u mai ko ē 'i he *consultation*, pea to e 'omai pē 'i he 'ū pepa ko eni Sea. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a kehe ia 'oku 'ai mai ki he taimi 'oku 'i ai 'a e kupu ki he fakata'u tolu, 'oku nau faka'amu ke to e ki'i 'unu mai ia ke vave ange, ke hokohoko koe'uhí ko e fā liunga 'o e taimi mo e ngaahi me'a 'e hoko ai, 'oku vave pē 'a 'ene maliuliu 'ana 'Eiki Sea, nau 'uhinga ia 'enau fokotu'u mai ko ia, kā ko e tefito 'enau fokotu'u hangē ko 'eku lave. Ko e kupu 15(1) mo e kupu 19. 'A ia ko e kupu 19 'oku tataua ia ki he kupu 14 'o e Tefito'i Lao, pea kupu 11 'o e *Regulation* ko ē 'o e 2006.

Ko e taimi ko ē 'oku 'oatu ai ha tangi ki he Minisitā, pea ne 'ai leva 'a e *arbitrator*, ko e taimi ia ko ē ke hū ai 'a e kōmiti ko ē 'oku fokotu'u mai. Ko e kōmiti ko ia he 'ikai ke pehē ia 'oku fili atu 'e tautolu, ko e kōmiti ia ke fili pē ia 'e he Minisitā 'o fakatatau ki he sekitoa 'oku nau fiema'u 'a e ngāue ko ia. 'Oku 'uhinga pehē 'a e anga ko ē 'uhinga 'a e *Chamber*.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tokoni mu'a Sea. 'Oku 'i ai 'a e me'a kātaki pē fakafofonga, 'oku ou tui ko e ko 'etau *argue* ko eni 'i he *mindset* 'o e Pule'anga kehe ia. 'Oku ou nofo 'o tangutu Sea 'o fakakaukau ko e *argument* eni 'i he Pule'anga ia kuo 'osi, ko e Pule'anga fili eni, mou 'omai mu'a ha ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea ...

'Eiki Minisitā Lao: ...faingamālie.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atu Sea 'Eiki Minisitā ko e fokotu'u ko ē 'oku 'oatu ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku : ‘o fakatatau ia ki he *consultantation* na’e fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Leipa, ‘i Fale ni, pea na’e fokotu’u mai ai. ‘Oku ‘ikai ko ha fokotu’u eni ia mei he Pule’anga ko ē, ka ko ‘eku fakatonutonu atū, ko e ‘uhinga e hoha’a ki aí, ke fakakau mai e ngaahi sino ko eni, ke nau kau he faitu’utu’uni, Sea. Ko ‘eku fakatonutonu, ‘oku hala ki he ‘aho ni, ‘Sea. Mālō.

Kole ha faingamalie ki he kakai fili he kakai ke faitu’utu’uni ki he fakalele ngāue

‘Eiki Minisitā Lao : Mālō, ka u faka’osi atu ai. Hou’eiki, ka ‘omi ki he *CEO*. Hou’eiki, ko ho’omou talamai. Ko au na’a ku ngāue he Potungāue, na’e lahi e ngaahi pisinisi na’e ‘alu ia mei Tonga ni, ‘i he fu’u lōloa e taimí. Ko e ‘omai ko ení, ko e talanoa atu eni ia mei he *experience*. Ko e ‘aho e 5 ko ho’omou tu’utu’uni ia ki he Potungāue, fakavavevave ho’omou ngāue. ‘E lahi e ‘alu ‘a e kau ‘inivesitā ko e ‘ikai ke fai e ngāue. Tuku mai e faingamālie. Ko e Lao pe eni, Hou’eiki, lele atu pē ‘oku ‘ikai, tau to e liliu. Tuku mai ha faingamālie ki he kakai fili a e fonuá, ko e kau Minisitā, ke nau hanga ‘o fai e fakakaukaú. Ka ‘ikai pē, Nuku, tau to e lī kitu’a kapau he ‘ikai ke sai ‘ene ngāue. Mālō.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea ki’i tokoni atu, fiema’u tokoni atu, na’a ku ‘osi kole atu kātaki

Poupou Tongatapu 3 ke monomono Kupu 19 fekau’aki mo e Kōmiti Tangi

Siaosi Sovaleni : Sea, ki’i tokoni atu pe ki he fo’i lea ko ena na’a ke fokotu’u mai ke ‘oatu. ‘Oku ‘i ai he kupu 19, Sea, kapau te ke me’a pē ki ai. Ka ‘i ai ha taha ‘e tohi kole ke ma’u ha’ane setifikeiti, pea ‘ikai ke tali. Pea ‘i ai ha taha na’e kole ke ne *transfer* pe ave ‘ene setifikeiti ki ha taha, pea ‘ikai ke tali. Ko e kupu lea eni ‘e lava ‘o tangi aí, Sea. ‘Oku ‘ikai ko e *transfer* pē. ‘Oku ‘ikai ko ‘ene ‘ave pē ‘ene setifikeiti. ‘Oku kau heni, kapau he ‘ikai ke tali ‘e he *Registrar*, ‘ene koleko ē ki he ‘ene setifikeiti. ‘A ia ‘oku fiema’u ia, ko e *CEO* mo e Minisitā ‘oku na vāofi ‘aupito. Fiema’u lea ke ‘oatu ha ki’i sino ‘oku ki’i *independent* ange pē makehe ange mei he nōmolo ko eni e ngāue faka-Potungāue. ‘A ia ko e fokotu’u ke pehē ni. “‘E ngofua ki ha taha kole ki hono foaki ‘o ha tohi fakamo’oni pē hiki ‘o ha tohi fakamo’oni, ke ne tangi ki he Kōmiti Tangi.” Pea lele ai pē. Pea kupu 2 fo’ou, lea pea pehē. Ko e Kōmiti Tangi, ‘oku sea ai e ‘Eiki Minisitā, ‘i ai e Fakafofonga e *Chamber*, ‘i ai e Fakafofonga ‘e fili ‘e he ‘Eiki Minisitā. ‘A ia hangē ko ‘ene me’a, ‘oku ne fa’a poupou’i ke ‘omai ha taha mei he sekitoa ‘oku uesia pē ‘oku kau ki ai ko ē e talanoa. ‘A ia ‘e *define* lea pē ‘e talamai pau lea ‘a e Kōmiti ‘i he 2 fo’ou, kae fai lea e tohi tangi, ki he Kōmiti ko eni ‘e Sea ai pē e ‘Eiki Minisitā. Ko e fokotu’u atu pē ia, Sea, na’a ke me’a mai foki ke ‘oatu ha ngaahi ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea, ka u ki’i tokoni atu pē ‘e lava pē, Sea. Mālō ‘aupito, Sea. Tapu mo e Feitu’u na. Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa. ‘Oku ‘ikai foki ke tau faka’amu ke tau a’u ki ha tu’unga ‘oku hangē ‘oku taka fakaolí. Ka ‘oku mou ‘ilo, ka te sio atu ki ha taha ‘oku ‘alu ‘o holoholo hono nima, ‘oku te’eki ai ke fanofano, ko e fakaoli atu ‘etau sio atu ki ai. Ka ‘oku ou fie talanoa atu. Manatu’i ‘oku ‘omai e toko taha ke tau ‘alu ki he kupu 8. Talamai ‘e he tokotaha ke tau ‘alu ki he kupu 19. Fēfē ke tau, ‘oku ou kole atu. Tau ki’i fakaloloto mu’a he fo’i ‘elia e taha, kae ‘uhinga ‘eku talaatu ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga lelei ‘etau ō ke tau holoholo ‘oku te’eki ai ke tau fanofano, ‘oku ki’i fakaoli ia.

Lord Fusitu'a : Ki'i fakatonutonu atu, 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kau ki'i tokoni atu, Sea, kātaki.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai e fakatonutonu.

Lord Fusitu'a : Ko e fanofanó ia mo e holoholó, 'a e fōtungā e Lao ko eni, mo e ma'u 'a e Feitu'u na fekau'aki mo e Laó. Ko e me'a 'oku fokotu'u mai 'e he 15 mo e 3, ko e ... ke fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he komiuniti pisinisi. Ko e fu'u lisi ko ia 'a e motu'a ni, ko 'ene kāpui kotoa ia 'a e lisi ko ē na'e 'omi mei he komiuniti pisinisi. 'A ia ko e me'a ia ke tau fakakaukau'i, pē te tau 'ai e malu'i fakafe'unga pē, pē ko e kāpui fakalūkufua. Ka ko ena ia ku 'osi talamai, 'oku mou mātu'aki, he'ikai pē te mou tali 'emoutolu 'a e fiema'u 'a e ni'ihī te nau fua e Lao ko eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ikai, 'uhinga lelei pē .... Ka u ki'i tokoni atu Sea, kātaki, ke fakamaama pē ho Fale. Mou mea ki he paati 3. Ko e paati 3, ko hono fakalea. Ko e founga hono *administrate* 'a e fo'i fa'unga ko eni e *foreign investment*. 'I lalo 'io he titeila 'o e paati 3, 'oku 'i ai e ngaahi *division* kehekehe ai.

'Eiki Sea : Me'a mai, 'Eiki Minisitā, ko e kongā 3.

Fakama'ala'ala Pule'anga he kupu 8 fekau'aki mo e lisi tuku makehe

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io, kātaki. Kongā 3 e. Kātaki Sea. Kongā 3, Pea 'i he, 'oku 'i ai 'a e fo'i kongā ai 'e 5, pea ko e kongā 'uluakí, 'oku 'asi ai. Ko e ngaahi *activity* 'a ia 'oku tuku makehe ma'a e kau Tonga, pea fakamahino ki he kau muli, ko e feitu'ui eni te mou ō mai 'o 'inivesi ai. 'I lalo 'i he fo'i kongā 'uluaki ko iá, 'oku 'asi ai 'a e fo'i kupu si'i 8, 'a ia 'oku 'asi ai. Ko e lisi ko ē 'oku tuku makehe, 'a ia 'oku 'asi ai e kau Tonga 'enau ma'u'anga mo'ui. Ka 'oku ou kole atu ke tau ki'i fakaloloto ai kae fei mo tau a'u ki he fo'i maká, ka tau lava 'o maama 'etau fakakaukau. Ka tau

'Eiki Sea : Eiki Minisitā, toki tuku atu e faingamālie ke fakaloloto ho'o me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō.

'Eiki Sea : Tau *break*.

(Na'e break heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, 'oku kei toe taimi e 'Eiki Minisitā Leipa, me'a mai.

Tali Pule'anga ki he fokotu'u ki ha Kōmitihe Kupu 19 mei he *Chamber of Commerce*

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea pea ko u faka'amu pē ke u, ko u faka'amu pē au ia te u 'alu hifo pē ki he fo'i kupu ko ē tau 'ai e Kupu 8 ke tau ki'i fakaloto pē 'i he Kupu 8 pē ke tau sio ki ai. Pea ko e Kupu 8 'oku talanoa mai ai ki he fo'i lisi ko eni ko ē 'e tuku makehe 'o malu'i ai e kau Tonga. Ka u ngāue'aki pē ia. 'Oku nau fokotu'u mai he Kupu (1) 'i he feitu'u 'oku 'asi ai ko e Minisitā ke 'ai ai ke kau 'a e *Chamber of Commerce* pē ko e ki'i kōmiti ko 'eni. Pea ko u 'oatu leva eni 'a e fakakaukau fakapotopoto. Hou'eiki mo e kāinga mou fakakaukau ki heni ko koe kau tō kava 'o Tonga ni 'oku mou fiema'u ke malu'i moutolu ho'omou Pule'anga 'oku ou talaatu eni 'i he fakakaukau ko eni, mou ō fokotu'u ho'omou *association* pē ko ho'omou sino pē 'a moutolu pea mou ha'u ke fakafofonga'i mai kimoutolu ki he Potungāue.

Sāmiu Vaipulu: Sea kātaki mu'a Sea ke u ki'i tokoni atu ki he Minisitā, kātaki pē Minisitā. Ko e kole ia fēfē ke tau nofo pē mu'a he Kupu 19, 'i he *appeals* 'ata'atā pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io mālō 'aupito 'e Fakafofonga.

Sāmiu Vaipulu: Koe'uhī ko e 'ū kupu kehe ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko u 'ilo pē 'e au ...

Sāmiu Vaipulu: Ko u tui pē mahalo 'e tali pē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Me'a foki he ko e kole eni ia 'a e, 'oku kehekehe ngaahi kole kae kole pē mu'a Fakafofonga ke tuku pē mu'a ke u ki'i fakaa'u 'a e ki'i fo'i fakakaukau ko eni ka tau toki 'alu ki he Kupu 19. Sai ko e fakakaukau eni kau, me'a mai 'a e Fakafofonga Vava'u 16 'oku 'i ai 'ene kau tō kava 'oku fiema'u ke 'i ai ha ki'i malu'i pea u pehē atu leva 'e au mo ho'omou Potungāue, fakamā'opo'opo e kau tō kava pea mou ōmai 'o kole mai ki ho'omou Potungāue ke u hanga 'o fakahū moutolu he lisi ke malu'i moutolu. Ko e fokotu'u ko eni 'oku ne talamai, Minisitā, kapau 'e ha'u e kau tō kava 'a e kakai Tonga 'o kole ke fakahū moutolu ki he lisi ko eni ke tuku makehe, 'omai e *Chamber of Commerce* mo 'emau ki'i kōmiti ke mau hanga 'io atu pē 'ikai ki he kau Tonga.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku fakapotopoto 'a e fakakaukau ko eni? Ko 'eku fehu'i atu ia kia tautolu.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Ko e fakatonutonu Sea, 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e me'a ko ena 'oku 'omai he 'Eiki Minisitā 'i he makatu'unga ko 'eni. Ko e kupu ko eni ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki he 19 ko e taimi pē 'oku

hū mai ai e kōmiti ‘i he taimi ‘oku fie tangi ai ha taha ki ha tu’utu’uni fekau’aki mo ‘ene laiseni, pē ‘e kau ia ‘i he lisi *reserve pē restricted* ko e me’a ia ...

<009>

Taimi: 1125-1130

Siaosi Sovaleni: .. ia ‘a e *Ministry* ia, ‘a e Potungāue, ‘i he’enua pōtalanoa mo e *Private Sector* hangē nau lau ki ai ‘anenaí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu pē ke tokoni pē mu’a ki he’etau talanoá. He ‘oku ki’i ‘i ai ‘etau ki’i fepakipaki he ko e faha’i pē eni ‘oku nau fokotu’u mai e ‘ū Kupú. ‘Oku ou lave atu ko eni ‘i he Kupu 8 he na’e fokotu’u mai e Kupu 8 ke liliu. Ka ko u ‘oatu ‘a e ta’efakapotopoto mo e ‘ikai ke malava ke hoko ‘a e me’a ko iá. Ko ‘eku ‘uhinga atu ia ke tau ‘uluaki a’u ki he fo’i mo’oni ko iá, ‘osi ia tau hiki ka tau nofo mu’a ‘i he Kupu 8. Sai ko e Kupu 8, ko u,

Lord Tu'i'āfitu: Ki’i fehu’i pē Sea ki he Minisitā.

'Eiki Sea: Fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā mei he Fakafofonga Nōpele Vava’u.

Tokanga ki he mafai lahi ma’u Minisita ke fakatonutonu ngaahi tu’utu’uni ki he lisi

Lord Tu'i'āfitu: Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku Sea ‘oku mālie ‘aupito e me’a ‘a e Minisitā he Kupu 8. Ko e Kupu 8 kupu si’i 1, ‘a ē ‘oku ke me’a’akí ‘oku mahu’inga ‘aupito ia ko e ‘uhingá ki he fakafo’ituitui ko ē hotau kakai heni he pisinisí. Pea ko hono uá ‘e lava pē ke ke hanga ‘e koe ‘o fakatatau ‘a e tuku makehé pea mo e fakangatangátá, fo’i me’a tatau pē ia ‘e taha. Ka ko e Kupu 3, ko u fehu’i atu ai. ‘Oku ‘atā pē ia ki he Minisitā he taimi ki he taimi ke fakatonutonu ‘i he ngaahi tu’utu’uni lisí. Ko ‘eku fehu’i ia. Kiate au hangē ‘oku to e ‘ova ai e mafai ‘o e Minisitā he te ke hū mei he Kupu 3 ‘o ‘alu ai ki he Kupu 9. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ai he Kupu 9(4).

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Ai mai ke pau e fehu’i ka u tali atu.

Lord Tu'i'āfitu: Ko ia, he 4, ‘a ia ‘oku ‘i ai e Minisitā ki Mulí ‘i he fefakatau’akí mo e ‘ū me’a fakavaha’apule’angá he *trade*. ‘Oku hā leva ‘a e malu ‘o e fatongia ‘o e Minisitā pea ‘oku fu’u mafai lahi ‘oku ke ma’ú, ‘i he Kupu 3. ‘A e ngofua ke ke hanga pē ‘e koe ia ‘o ta’ofi fakafo’ituitui ‘a e ngaahi lisi makehé mo e fakangatangátá. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘A ia ‘e Sea kātaki pē ka u ‘eke ange pē ‘e au. ‘A ia ‘oku ke tui koe ke ha’u ko ē kau Tonga ‘o kole mai ki he Minisitā ke malu’i nautolú, ke u ta’utu au mo e *Chamber* ‘o tali pē ta’etali ‘enua, ‘oku ke pou pou koe ki ai?

Lord Tu'i'āfitu: Me’a lelei hifo pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ho’o poiní ia?.

Lord Tu'i'āfitu: Me'a lelei hifo pē 'Eiki Minisitā 'uhinga ia 'eku fehu'í 'oku ke pule fakaaaoao koe ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: *Ok*, 'e Sea ko u 'ai pē 'e au,

Lord Tu'i'āfitu: Pea 'oku hangē 'oku to'o leva 'a e tau'atāina 'a e *private sector*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: .. ke mahino. 'A ia ko ho'o fokotu'u mai ke 'oua te u pule fakaaaoao au?.

Lord Tu'i'āfitu: 'Io.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u 'omai 'e au e *Chamber of Commerce* 'oku 'i ai e kau mulí ke mau hanga tali pē ta'etali 'a e Tonga 'oku ha'u mei he'ene tō kavá, ke ha'u 'o kole ke malu'i ia. Ko ho'o poiní ia?

Lord Tu'i'āfitu: Kupu 'uluaki ia, kupu si'i 'uluaki ia e Kupu 8.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ai ke mahino ho'o poiní ka tau hoko atu ka u tali atu.

Lord Tu'i'āfitu: 'A e lisi tuku makehé ia. Ko 'eku fehu'i atú,

Siaosi Sovaleni: 'Eiki Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Fu'u lahi ho mafaí pea 'oku ke 'unu leva koe ia ke ma'u mo e fatongia 'o e Minisitā ki Mulí he Kupu 9 Kupu (f) si'i.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Ho'o hū mei he Kupu 3 'oku 'i ai e Kupu 9 ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ka u tali atu.

Fokotu'u ke vakai'i Kupu 10 ke fakatonutonu

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonú Sea pē 'e lava atu ai leva e, Ko e fakatonutonú Sea 'oku mahino pē founa ia, 'oku 'osi 'i ai e lisi ia 'o e ngaahi pisinisi tuku makehé. Mo e lisi 'o e ngaahi pisinisi 'oku fakangatangátá, 'oku 'osi 'i ai ia he taimi ni. Pē 'e tali e Lao ni ia pē 'ikai he 'oku 'osi *establish* ia 'i he Lao ko ē 2002. Ko e Kupu ko ē 'oku mahu'inga hení, hono vakai'í, Kupu 10. 'Oku vakai'i ko ē founa ena ko ē ke vakai'í 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki mu'a ka u ki'i fakatonutonu atu he ka 'ikai ke *focus*. Kātaki ko 'eku fakatonutonu atú. 'Osi eni e Kupu 8 te tau hoko atu ke 'omai e Kupu 10, 'osi ia te tau 'alu ki he Kupu 19.

Siaosi Sovaleni: Ko e, tuku ai leva ke u fehu'i ai leva Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka tau ki'i fōkasi mu'a he 8 he ko e me'a ia nau kamata atu aí.

Siaosi Sovaleni: 'Oku 'osi 'i ai ha'o lisi tuku makehe he taimi ni pē ko ha lisi fakangatangata?.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, kātaki mu'a 'oku tau foki mai ki he Kupu 8 he ko e me'a ia 'oku ou fakama'ala'ala atú.

Fakama'alala he ngaahi kupu kuo fokotu'u ke fakatonutonu

'Eiki Sea: 'Io Hou'eiki te u ki'i tokoni atu pē ki he feme'a'akí ko e 'uhingá na'e 'i ai e fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele ongo Niua ke fakatonutonu 'a e Kupu 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 18 mo e 19. Pea 'oku 'i ai mo e fokotu'u mei he Fakafofonga Vava'u 15, fēfē pē kapau te tau ngata pē 'i he kole na'e 'omai mei he *consultation*, 'a ia ko e *Chamber of Commerce* ke tau ngata pē 'i hono fakalelei'i 'a e Kupu 15 mo e 19, pē ko e 19 'ata'atā pē.

Lord Fusitu'a: Sea ke u ki'i tokoni atu kātaki. Te u lau atu 'a e 'uluaki kole mei he kau pisinisi. Konga 3 - Pule'i 'o e founga 'Inivesi Muli 'i Tonga. Fokotu'u ke 'i ai ha Kōmiti 'o kau ki ai ha Fakafofonga mei he Pule'angá, Sekitōa Taaütahá 'o kau ai mo e *Chamber of Commerce* ke nau fai hono siofi pea mo hono fakapaasi 'a e ngaahi fokotu'u ki he lisi tuku makehé pea mo e lisi fakangatangatá kae pehē ki hono tali mo foaki 'o e tohi fakamo'oni 'o e 'Inivesi Muli. 'Oku nau fiema'u 'enautolu ke nau kau lōua he ongo me'a ko iá 'Eiki Sea.

Hoko atu fakama'ala'ala Pule'anga he Kupu 8 e Lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea, ko e poini ē 'oku *clear*. Sea 'oku 'ikai to e veiveiua 'a e kole 'a e *Chamber of Commerce*. 'Oku 'ikai ko 'etau talanoa eni ki he sekitoa ko eni e kau ta'o mā, na'e 'i heni pē ta'o mā ia, fakalukufua.

'Eiki Sea: Ko ia. Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku te'eki ke 'osi 'eku ...

<001>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: *Oh*, kātaki fakamolemole Sea.

'Eiki Sea: Ko e tu'unga ko ē 'oku tau 'i ai Hou'eiki, na'e 'i ai 'a e Fokotu'u mei he Fakafofonga Niua ke liliu 'a e 'u kupu ko eni, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Fakatatau ki he 'ene faka'uhinga 'a'ana 'a e kole mei he *Chamber of Commerce*. Hou'eiki! 'Oku 'i ai mo e Fokotu'u mei he Fakafofonga Vava'u 15, ke liliu pē 'a e kupu 19 'aki hono tānaki atu 'a e Kōmiti ko eni ki he Kōmiti ko ē 'a e Minisitā hono *review* 'a e ngaahi tangi 'oku 'oatu fekau'aki pea mo e ngāue ko eni 'a e Minisitā mo 'ene Potungāue.

Hou'eiki! Ko e tali meihe 'Eiki Minisitā 'i he taimi ni. 'Oku lolotonga me'a pē ia ki he Fokotu'u 'a e Fakafofonga 'o Niua. Ko 'ene 'osi pē 'a e tali 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ki he Fokotu'u ko

ē ‘a e Fakafofonga mei he ongo Niua. Pea tau hoko atu leva ki he Fokotu’u ‘oku ‘omai ‘e he Vava’u 15.

‘Eiki Minisitā ‘oku kei toe pē ho taimi ke ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea.. ‘A eni pē na’e lau atu ‘e he Fakafofonga Nōpele mei Niua. Ko e kole ko ē ‘a e *Chambers of Commerce*. ‘Oku ‘ikai ko e kole ia ‘a e Sekitoa ‘a e kau ta’omā. Pē ko e Sekitoa ‘o e kau Toutai loloto. Ko e kole eni ‘a e *Chambers*. Ko e taimi ko ē ‘oku ha’u ai ‘a e kau Tonga, ‘o ha’u fakakulupu kinautolu ko e kau to ‘ufi ke malu’i nautolu ‘e honau Pule’anga. Ke ha’u ‘a e *Chamber of Commerce* ‘oku ‘i ai ‘a e kau muli mo e kau Tonga, ke mau hanga ‘o tali ‘io pē ‘ikai. ‘Oku tau pehē ‘oku fakapotopoto ‘eni ki he kakai Tonga ‘o e fonua ni.

Fokotu’u Fakafofongá Nōpele Niua fakatonutonu pē kupu 8-10, 15 & 19

Lord Fusitu’a: Sea! Ka u ki’i tokoni atu! Kuo me’a mai ‘a e tēpile, kapau ‘e fakafaingofua ki he ‘Eiki Minisitā pea ke to e fenāpaasi ange mo e Fokotu’u 15. Fakatonutonu pē 8, 10, 15, 19. *That’s it.* Pea te ne fakahoko leva ‘e ia ‘a e ngaahi kole ‘oku me’a.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. ‘Oku kei ‘asi mai pē ‘a e 8 pea ko e me’a eni ‘oku ou kei feinga atu ai ke fai mo tau a’u ki he fo’i mo’oni ko ia. Ko e kole mai ‘a e *Chamber of Commerce*. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau muli ke nau ha’u ‘o tangutu fakataha mo e Minisitā mo e Potungāue, ke mau hanga ‘o ‘io pē ‘ikai kia nautolu ke malu’i ‘a e kau Tonga. ‘Oku mou pehē...Te mou ‘ilo fēfē...

Siaosi Sovaleni: Mahalo ki’i *point of order* kātaki pē Sea. Hangē ‘oku tukuaki’i ‘e he ‘Eiki Minisitā ia ‘a e kakai muli ko e kakai kovi ‘i he’ene toutou *refer* ki ai. Ha’u ‘a e kakai muli ‘o mau talanoa ... ke falalelei’i pē Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito kau ‘ai atu ke maau pē, ko e talanoa mo e kau muli ‘oku fai ia ‘i he lisi ki he kau muli. Maau pē ia, ka ko tautolu ‘oku tau *mix* faka-vesitapolo ‘a e fo’i me’a, kae tuku ‘a e kau muli ‘e talanoa ki he ‘inivesimeni ‘a e kau muli, ke nau ōmai nautolu ‘o talanoa ki he Tonga.

Lord Fusitu’a: Sea, ke u fakatonutonu atu. Ko e muli kotoa ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālie lahi fa’ahinga fakakaukau ko eni ...

Lord Fusitu’a: Sea! Fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea: Mo me’a faka’angataha mai pē.

Lord Fusitu’a: Ko e kau muli kotoa na’e ‘i heni ‘i he *consultation*, ko e fakafofonga’i pē ‘oku ngāue ia ki he kautaha Tonga. Na’e ‘ikai ha muli ia heni ‘oku ne fakafofonga’i pē ngāue ki ha kautaha muli ‘i he *consultation* ko eni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito. Sea, ka u ki’i fakamaama atu ‘a e fo’i fehalaaki ko ia ‘e taha. Na’e ‘i heni pē ‘a e sekitoa ta’o mā. ‘Oku ne fakafofonga’i mai kia mautolu e Pule’anga

‘a e kau Tonga kotokotoa ‘oku ta’o mā. Na’e ‘i heni pē pea mo e motu’a muli na’e ngāue ki he tama ta’o mā taautaha. Na’e ha’u pē ia ‘o talanoa mai ‘iate ia pē ‘i tu’a ia ’i he sino ta’o mā fakalukufua Tonga ni.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu Sea. Ko e tama ta’o mā ko ia ko e tangata Tonga pē ko e tangata muli ‘oku ‘a’ana ‘a e ta’o mā ko ia?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Ka u fakamaama atu he ‘oku ‘ikai maama ‘a e fakakaukau. Ka u to e fakatonutonu atu ke tau mahino tatau. Na’e me’a mai ‘a e tokotaha ta’o mā Tonga. Tuku ‘a e muli ia na’e ha’u ko ia. Na’e me’a mai mo e Palesiteni ‘o e Sekitoa Ta’o Mā ‘a Tonga ni kau Tonga ‘ata’atā, pea fepaki ‘ena fokotu’utu’u. Talamai ‘e he tama ta’o mā taautahā ia ...

Taukave ko e *Chamber of Commerce* ko e sino ‘oku ne fakafofongá’i kau pisinisi Tonga

Lord Nuku: Kole pē, ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko e sino ko eni ‘o e kau pisinisi ‘a eni ‘oku fakalea he ‘aho ni ko e *Chamber of Commerce*. Ko e *Chamber of Commerce* ko e sino ko ia ko e fakakatoa kātoa ki ai ‘a e ‘u pisinisi ko eni ‘i Tonga ni. Ka ‘oku ‘ikai ko ha kau muli Sea, ko ‘eku ‘uhinga ke me’a mai pē ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e sino ko eni, ko e sino ia...

<004>

Taimi: 1135-1140

Lord Nuku: ...kau pisinisi Tonga, ‘a ē ‘oku lesisita ‘i Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ko e pehē ko e kau muli.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, ‘oku ou tali ia.

Lord Nuku: ...he ko e ‘uhi ‘oku hangē ‘oku ki’i tō faingata’a ‘a e pehē ko ē ke fakafaikehekehe’i ko e muli. Ko e ta’o mā ‘oku mēmipa ‘i he *Chamber of Commerce* pea fili ‘e he kau pisinisi ‘i Tonga ni ‘a e Palesiteni ‘a ia na’a ne foaki mai ‘ene tohi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki fakamolemole ‘oku hala ‘a e ma’u ko ia. To e fo’i ma’u hala ē ‘e taha, ‘oku lahi ‘a e palopalema Sea ko e lahi ‘a e ma’u hala.

Lord Nuku: ‘Ikai, ‘Eiki Sea, kapau te ne pehē mai ‘oku ou hala ‘oku fili ‘e he kau pisinisi Tonga ni ‘a e Palesiteni ‘o e *Chamber of Commerce* ‘oku ou hanga ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i ‘oatu ‘a e fo’i maama he ‘oku ko e ma’u hala ko e tōnounou pē ia mahalo ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo’i. Ka ko u ‘ilo’i ia ‘e au.

Lord Fusitu’a: Sea fakatonutonu, fakatonutonu ē...ko ene me’a fekau’aki mo e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele mei Niua ‘oku hala ‘oku tonu ‘oku fili ‘e he kau pisinisi, ma’u hala ‘i he lao, ma’u hala ‘i he *facts*, ‘e anga fēfē ke tonu ai ‘enau lava fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sai, te u faka’osi atu au Sea kātaki ka u ‘osi au ki he kupu 8. Ko e fo’i fokotu’ú mai eni ‘a e *Chamber of Commerce* ‘o e *Commerce* ke tau fakahū ‘i he lao, ko e taimi ko ē ‘e *consider* ai ‘a e lisi ke malu’i ‘a e kau Tonga ‘i he ‘enau ma’u’anga mo’ui, ko ho’omou ‘alu pē ‘o fakatahataha’i kimoutolu ko e kulupu tō kava, pea mou me’a mai kau Tonga kiate au ko ho’omou Minisitā ke u malu’i moutolu ‘i he lisi ko ia, talamai ‘i he fokotu’u ko eni mei he *Chamber*, ‘ai ke mau ‘alu atu mautolu Minisitā ‘o me’a mo koe ke mau hanga ‘o *decide* pē ‘oku ke ‘io pē ‘ikai ki he lisi ko iaki he kau Tonga. Fakapotopoto mo’oni ‘a e fakakaukau ...

Lord Nuku: Sea ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...’oku ‘omai ‘e he kau Nōpele ko eni.

Lord Nuku: Ke u to e fakatonutonu atu pē ‘Eiki Sea. Ko e lisi tuku makehe ‘a eni ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e tō kava mo e hā fua ‘a e me’a ko ē ‘oku tuku ko ē mo e kau Tonga. Ko e me’a ko ē ‘oku fai atu ki ai ‘a e vivili, fakakau mai ‘a e sino ko ē ‘oku ne fakafofonga’i ‘a e kau pisinisi mo e sekitoa kaunga hangatonu ki he’ene kōmiti ko ē ‘uhinga pē eni ki he tangi mo e foaki. Ko e fo’i ‘uhinga pē ia ke nau fakakau mai ki ai kapau kuo lāunga ha pisinisi Tonga pea ‘oku tonu ke nau kau mai ki heni ko e kole pē ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko u ki’i fakatonutonu atu pē mu’a ke ki’i fakamā’opo’opo he kuo tau ‘alu takai ....

Lord Nuku: ‘Ikai ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ko e Nōpele mei Niua talamai ‘e ia ke tau ‘ai ‘a e 8, 10, 15, 19, kā ‘oku ke me’a mai koe ‘e Sea, ‘oku ‘ai atu ke tau, ‘oku ke me’a mai koe ke tau ‘alu ki he 19, hangē ‘oku tau fehokaki ‘ikai ke tau nofoma’u ha fo’i ‘elia ‘e taha ke ‘osi ia pea tau hoko atu.

Lord Nuku: ‘Eiki Minisitā ko e fokotu’u ko ē ‘a e Nōpele, fokotu’u ko ē ‘a e Nōpele ko eni ko ē pea mei Niua...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku holomui ia?

Lord Nuku: Ko ‘eku kole atu ‘a’aku koe’uhi ke holomui ia kae ‘ai ‘a e fo’i ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Nōpele holomui he ‘oku kole mai ho kaungā Nōpele ke holomui ka tau fakamā’opo’opo.

Lord Fusitu’a: ...Tuku ia na’a ku ‘osi fokotu’u atu ko e fo’i kupu ‘e 9 ko ē na’a ku lave ki ai ‘anenai ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Holomui ia ē?

Lord Fusitu’a: Foki pē ki he kupu 8, 10, 15, 19, ke fakafaingofua’i ‘a e ngāue pea fakapotopoto.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke tali ia ‘e he Nōpele ‘a Niua ‘a e fokotu’u

mai ‘a e Nōpele mei Vava’u...

Lord Fusitu’a: Ko ē ko hono talí ē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku ‘ikai ke ne tali ‘e ia ke holomui ‘ene 8 kae ‘ai pē 19.

Lord Fusitu’a: ‘Oua mu’a te ke, ‘Eiki Sea, ‘oua mu’a ‘e lea ia ma’aku, te’eki ke ma’u ‘a e lao, ‘ikai ke ma’u ‘a e *facts*, ‘oua te ke lea ‘a e Feitu’u na ia ma’aku.

To e fakama’ala’ala Sea ngaahi fokotu’u ke alea’i

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele kātaki ka u hanga ‘o fakamā’ala’ala atu ‘a e feme’a’aki ‘i he taimi ni. Ko e fokotu’u mei he Fakafofonga Vava’u 15 ke tau fakatonutonu ‘a e kupu 15 mo e 19, ko eni kuo loto lelei ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o e Ongo Niua ke holomui mei he ‘ene ‘ū fakatonutonu ko ē 9 kae tātaki atu pē kupu 8 pea mo e 10, ‘a ia ko e fokotu’u mei he Fakafofonga Ongo Niua, Nōpele ke tau fakalelei’i ‘a e kupu 8 mo e kupu 10 kā ‘oku ‘osi ‘i ai pē fokotu’u mei he Fakafofonga Vava’u 15 ke tau fai ha ngāue ki he 15 mo e 19.

Ko ia ‘oku ou kole atu ‘Eiki Minisitā kātaki ‘o me’a mai ha’o tali pē ko ha’o ta’etali ki he fokotu’u ko eni ‘i he tēpile ki he kupu 8, 10, 15 mo e 19.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea fakamolemole ka u ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tapou Palēmia ‘ikai ma’opo’opo ngaahi fokotu’u pea ke faitu’utu’uni e Sea

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae’uma’ā ‘a e hou’eiki. Ko ene tu’u ‘a e tipeiti ‘i he taimi ni, kuo ‘i ai ‘a e me’a kuo konga tolu ‘a e fa’ahi ko eni ‘oku nau fakafepaki ‘oku nau konga tolu. Fokotu’u mei he Fakafofonga 15 ‘a Vava’u ke ‘ai pē mu’a ‘a e ua, fokotu’u mai mo ē ke ‘ai ‘a e fiha, fokotu’u mai mo e me’a. ‘Oku ou kole atu ke fai ha’o tu’utu’uni he taimi ni, ‘oku ou kole atu ‘osi mahino. Kapau ‘oku nau movetevete pehē taimi pē ke ke hū mai ai ‘o fai ho’o tu’utu’uni kā tau foki ‘o pālōti.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Palēmia ...

Poupou ke pālōti e Fale ko e ‘ikai maau ngaahi fokotu’u mei he kau fakafepaki ki he Lao

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Poupou Sea, ‘oku ou poupou atu ki he ‘Eiki Palēmia ke tau si’i pālōti ā he taumaiā kuo maau ‘a e tafa’aki ko ē ‘oku fai mai ki ai ‘a e fakaanga, kātaki.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea kātaki ko e founa pē eni na’e ngāue’aki ‘aneafi ke tāpuni’i tapu ange mo kimoutolu homau ngutu ke ‘oua te mau to e tipeiti ...

<005>

Taimi : 1140-1145

Lord Fusitu’a : .. kae pālōti leva. Ko ‘emau fakamālō ‘a e fakapotopoto ‘a e Feitu’u na ‘o tuku ange e tipeití ke ‘alu lelei e ‘aho ni, kae ‘oua leva kuo tau a’usia ‘a e tu’unga ‘oku fakapotopoto e fo’i Lao, pea fakatatau ki he fiema’u ‘a e ni’ihi ko ē te nau fua e fo’i Laó, komiunití pisinisi. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia : Sea fakamolemole

'Eiki Sea : ‘Eiki Palēmia, ‘oku mahino pē kiate au ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai, kae hangē pē ko e me’a na’a ku lave ki ai. Ko e kupu 8, 10, 15 mo e 9. Neongo pē ‘oku tōkehekehe ‘a e ngaahi fiema’u, ka ko e ‘ū kupu ia ‘oku faka’amū ke fai ha ngāue ki aí. ‘Oku ou kole atu ki he Fakafofonga e Ongō Niua, ‘e to e liliu mai ho’o fakakaukau, pē ‘e ...

Taukave ko e kupu 8-10, 15 & 19 kāpui ai kole *Chamber of Commerce*

Lord Fusitu’a : Te u lau atu ‘a e tāiku ‘o e sētesi ko ē ‘o e kolé. ‘I he founa lolotongá, ‘oku ‘i he malumalu pē ia ‘o e pule ‘o e Potungāue, Failesisita. Ka ‘i he fokotu’u ko eni ha Kōmiti, ‘e ‘ikai malava ai ke fai ha filifilimānako ‘i he taimi foaki atu ai ha tohi fakamo’oni ‘o e ‘inivesi muli.

'Eiki Sea : Ko e kupu fē ia he kupu 8?

Lord Fusitu’a : Ko e kupu 15 ia, ‘Eiki Sea. ‘A e mafai ko ē ke ‘isiu e setifikeiti ‘inivesi muli.

'Eiki Sea : Hou’eiki, koe’uhí pē ko ‘etau ngāué, ‘oku ou kole atu ke tau kamata he 8, pea tau toki hoko ki he 10 pea mo e 15, mo e 19.

Lord Fusitu’a : ‘Eiki Sea, kapau te ke me’a ki he lipooti ko eni ko ē mei he *consultation*, peesi 2, palakalafi hono 3, ko e ‘ulu’i palakalafi, Ngaahi Fokotu’u Fakapatonu ki he Lao. 1, konga 3. Ko e ‘elito ia ‘a e kole ‘a e kau pisinisi, *Chamber of Commerce* pea mo e kau pisinisi kehekehe. Ko e ‘elito ia ‘enau kolé. Ka fakahoko ‘a e fo’i palakalafi pē ‘e taha ko ia, 8, 10, 15, 19. Ko ‘ene fakahoko ia e fo’i, ‘a e ‘elito ko ē na’a ku kolé.

'Eiki Sea : Fakafofonga Nōpele Ongō Niua, kuo ‘osi mahino e lipooti, na’a tau ‘osi me’a kotoa ki ai. Ko e fokotu’ú, mo e faka’amú, ka ko hono fakahoko e ngāué, ‘e he kau Fakafofonga e Fale Alea, ko hono fakahū mai ha liliu ki he kupu ko iá. Ko ‘eku kole atú. Me’a mai ‘i he kupu fika 8, ‘oku ‘i ai e kupu (1), (2), (3), mo e (4). Ko fē e fakalea ‘e tākaki ki he kupu ko ē.

Lord Fusitu’a : ‘O hangē pē ko ‘eku lave ‘anenaí. ‘I he fo’i kupu ‘e 4 ko iá, ko e feitu’u ko ē ‘oku hā ai e fo’i lea ko e Minisitā, *CEO*, pē Failesisita, fetongi’aki ia e fo’i lea, ko e Kōmiti, pea toki ‘a e Pule’anga ia ‘a hono fakahū ha kupu fo’ou. ‘E ‘i ai e Kōmiti ‘e kau ki ai e Minisitā, *CEO, Chamber of Commerce*, pea mo e tokotaha mei he sekitoa ko ē ‘e fili atu ‘e he Minisitā. Pea ko ia ‘e ‘i ai e mafai ‘i he ngaahi kupu e 4 ko eni. Ko e faingofua e faingofua, ‘Eiki Sea.

Sāmiu Vaipulu : Sea, fakatonutonu atu, Sea.

'Eiki Sea : Me’a mai Vava’i 15.

‘Ikai loto Vava’u 15 ke to’o mafai Minisita, CEO & Failesisita

Sāmiu Vaipulu : Tapu pē mo e Feitu'u na, Sea, mo e Hou'eiki e Falé. ‘Oku ‘ikai ke u loto au ia ke to’o e mafai ko ē ‘o e Minisitā, mo ‘ene CEO, mo e Failesisita. Me’a pē ‘oku ou faka’amu ki ai, pea ‘oku ou tui ko e faka’amu ia ‘a e kakai ‘o e fonuá. Ke kau mai ha ni’ihi ‘i he tangi ki ai, ‘o kapau ‘e ‘ikai ha me’a ‘e fua ‘e he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene CEO. Ko e ‘ai ko ē ke nau kau mai he ngāue ‘a e Pule’anga, ‘ikai ke u tui au ki ai. Hala ia, hala mama’o. ‘Oku ou kole atu au, Sea. Tau foki mai ki he kupu 19. Ka u lau atu ha ki’i fakatonutonu ki ai.

Lord Fusitu’a : ‘Eiki Sea, oku ou fakamālō atu ki he fakatonutonu.

'Eiki Sea : Ko ia, kātaki pē Fakafofonga 15, tau nofo pē ‘i he kupu 8, ‘i he taimi ni. ‘E toki ‘oatu ho faingamālie.

Lord Fusitu’a : Sea, ‘oku ou fakamālō au he fakatonutonú, kae faka’osi atu ‘eku fakamalangá, ‘Eiki Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa’i lahi’aupito e fakatonutonu mei he 15, ka ko e pehē ko ē ke to’o ‘a e mafai ko ē e Minisitā mo e CEO, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha loto pehē e motu’a ni. Pea ‘oku hangē ko e fakatātā ‘oku toutou ‘oatú. Ko e mōtolo ē ‘oku ngāue’aki ‘e he toutaí. Ko e foaki ha laiseni *agriculture*. ‘Oku ‘i ai e Kōmiti, kau ki ai e CEO, kau ki ai e Sekelitali, kau kotoa ki ai mo e ni’ihi ‘i he sekitoa ko iá, pea ‘oku ‘ikai ke mole ha ngeia pē ko ha mafai ‘a e Minisitā Toutai, ‘e taha, ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea, ka u ki’i fehu’i pē, Sea, fakamolemole. ‘I he tu’u ko ē ‘a e Laó, he taimi ni, ‘i he mafai ko ē ‘o e Minisitā *Labour & Commerce*, ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga me’a te ne ta’ofi e Minisitā ke ne ‘ai ha’ane Kōmiti, ke nau sio ai ...

<006>

Taimi : 1145-1150

'Eiki Minisitā MEIDECC : .. ki he ngaahi fiema’u ko eni he lēsisitá pea mo e *transfer* ko ē e lēsisita. Mālō.

Lord Fusitu'a : ‘O kapau ‘e ‘ikai ke fakamafai ia ‘i he tefio’i Laó, he ‘ikai ke ne ala fokotu’u ia ‘i he *Regulation* 'ata'atā 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ka ‘oku ‘ikai ha Lao ia te ne ta’ofi e Minisitā ke ne fokotu’u ha Kōmiti.

Lord Fusitu'a : Ngaahi mafai ko ē ‘oku ‘i he Minisitā, ‘i he lao tefito’i Laó, kapau ‘oku ‘ikai ke sipela mai e mafai ko ia ..

'Eiki Minisitā Fefakatau’aki : 'Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea : Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'eku ki'i fakatonutonu atú 'Eiki Nōpele mei Niua, ko e kole atú, ke ke 'omai angé ha fo'i Lao, 'oku ne tapu'i 'a e ...

Lord Fusitu'a : Ko e fakatonutonu atú eni. Tuhu'i mai ha fo'i kupu he Laó, 'oku ne faka'atā'ata 'e Minisitā, ke ne fokotu'u ha Kōmiti he *Regulation*, te'eki ke hā 'i he tefito'i Lao. 'Oku hangē ko 'eku lau 'anenaí, ko e me'a ia na'e me'a ai 'a e Palēmia mo Lopeti Senituli he letiō, 'oku 'ikai ha Loea 'i homou Pule'angá, ko e me'a ia 'oku to e fiema'u ai ke 'omi e 'Ateni Seniale.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, ko e hā ho'o me'a maí ?

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ko 'eku poiní 'oku faka'atā 'e he Lao ko ení 'i he mafai 'o e Minisitā he 'oku 'ikai ha me'a ia te ne ta'ofi. Pea ko 'emau poiní ia, 'e hanga 'e he Minisitā 'o toki fokotu'u e Kōmiti ko ia, 'i he Lao ko eni. 'Oku 'ikai 'i ai ha me'a ia ke ne ta'ofi 'a e Minisitā ke ne fokotu'u ha Kōmiti, ke fakakakato 'aki 'a e fiema'u ko eni 'oku 'uhinga ki ai ē.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. 'O hangē ko e tu'o fiha eni e fakatonutonu atu, he'ikai ke lava e Minisitā 'o fakahoko ha me'a 'i he *Regulation* 'oku te'eki ai ke fakamafai 'i he tefito'i Lao

'Eiki Sea : Hou'eiki, kuo 'osi mahino kia au 'a e feme'a'aki he Kupu 8. Ko e fokotu'u eni mei he Fakafofonga Ongo Niua, ke to'o e, ko e fē pē feitu'u 'oku 'asi ai e Minisitā, pea mo e ... ko e Failēsisita pea mo e *CEO*, 'i he Kupu 8 (1), (2), (3), (4) ke fetongi'aki ia 'a e Kōmiti ko eni 'oku me'a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i sekoni pē 'e 3.

Lord Fusitu'a : Ko ia, pē toki 'a e Pule'angá, ke nau fa'iteliha pē te nau fa'iteliha pē te nau fokotu'u ha kupu 'i fe'ia ke fokotu'u ai 'a e Kōmiti ko iá 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e ki'i tokoni faka'osi pē 'aku ke tau mea'i pē. Ko e fokotu'u ko eni ki he fokotu'u ko iá, ko ho'o hanga ia 'o 'omai e *Chamber of Commerce*, ke mau ta'utu fakataha, ke mau tali 'a e kole 'a e Tongá, 'oku ha'u 'o kole mai ke malu'i ia. Kapau ko e fakapotopoto eni 'a e Hou'eiki Nōpelé, mo e fakapotopoto 'a e ni'ihi ko ē 'oku nau. Ko Vava'u 15 ia 'oku 'osi mahino 'ene poiní 'a'ana 'oku 'ikai ke ne tali 'e ia. 'Oku ne talamai ke tau 'alu ki he 19. Pea ko e fakapotopotó ia, tau pāloti.

Lord Fusitu'a : Ko fakatonutonu. Ko e fakapotopoto eni 'oku 'omi mei he kau pisinisí, 'oku hā pē mei he *consultation* mo e lipooti mei ai.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole mu'a 'Eiki Sea ka u ki'i fakahoha'a atu.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Polisi

Taukave Pule'anga ke tuku mafai faitu'utu'uni ki he Minisita/CEO 'ata'atā pē

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale

Alea. 'Eiki Sea ko e fefokifoki 'aki ko eni mo e fakakaukau ke fakahū mai ha Kōmiti 'i he Kupu 8, 'o e ngaahi kupu ko ena na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé, ke kau pea mo e 'Eiki Minisitā, mo e CEO mo e Failēsisita. Sea, ko e feinga pē ke fakamahino 'a e anga ko ē 'o e fakakaukau 'a e Pule'anga. Ko e me'a foki ko e pisinisi Sea, 'oku 'i ai hono natula 'i he taimi 'e taha 'oku kehe ia mei he taumu'a ko ia 'a e Pule'anga. Ko e taumu'a foki 'a e kau pisinisi ia, ko e tupu. Ko e taumu'a 'a e Pule'angá ia 'e fai fakatatau ia ki he 'asenita mo e fiema'u ko ia 'a e kakai. Pea 'e ai 'a e taimi 'e ni'ihi te na lava 'o ki'i kehekehe ai. Hangē ko ení Sea. 'E kole mai 'a e ni'ihi ia ke toutai e mokohunú ke faka'atā, 'e fokotu'u atu 'e he Pule'angaá ia na'e fai 'a e savea pea ta'ofi. Pea ko 'ena natula kehekehe ko iá, 'oku 'ikai ke mau tui 'oku fakapotopoto, ke fai e *consultation* pea kau ki ai e kau pisinisi, pea a'u mai ki he fo'i 'elia 'oku fai ai e fai tu'utu'unii pea toe kau pē 'a e kau pisinisi ai. 'Oku mau tui ange 'e fakapotopoto, ke tuku ia ki he Minisitā mo e CEO ke fai fakatatau ki he *mandate* 'a e Pule'angá, kae tukuange pē 'a e kau pisinisi, ki he fo'i *consultation* 'ata'atā pē. Mooni pē Sea 'oku 'i ai.

Lord Fusitu'a : Ko 'eku fehu'i eni ki he Minisitā 'Eiki Sea. 'Oku 'i he losiki ko ena, 'oku tui e Feitu'u na, 'oku hala e mōtolo ia 'a e Toutai 'a e fakakau mai 'a e sekitoa toutai ?

Kamata hā mai palopalema hono fokotu'u Pule'anga fanga ki'i komiti ngāue he tafa'aki

'Eiki Minisitā Polisi : Kamata eni ke u hoko atu ki ai Sea. Kuo fakatokanga'i 'e he Pule'anga, 'a e fanga ki'i mōtolo ko eni hono fokotu'u 'a e fanga ki'i Kōmiti he tafa'aki 'o vae ki ai 'a e mafai ko ia he Pule'anga. Kuo kamata ia ke palopalema, pea 'e 'ikai ke u lava au 'o tuhu'i atu ha fo'i hingoa, ka 'oku lahi, ka 'oku pehē ni Sea.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke kamata ha palopalema ko e talu e 'i ai 'e Lao ko eni, mei he 01, 02 a'u mai ki he 'aho ni 'oku kei lele lelei e fo'i Lao ia ko eni. Mālō Sea.

Lord Nuku : 'E lava 'Eiki Minisitā Polisi ke u tokoni atu ?

'Eiki Minisitā Polisi : Tuku mu'a ke mau fakahoko atu 'e mautolu mei he Pule'anga

Lord Nuku: Lava 'Eiki Minisita Polisi ke u ki'i tokoni atu

'Eiki Minisitā Polisi : Kuo u mei 'osi au ia Sea ...

<008>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Polisi: Sea pea toki hoko mai e tokoni. 'Oku mau fakatokanga'i Sea ko e taimi ko ē 'oku ōmai ai 'a e kakai. Fakahoko mai 'enua lāunga fekau'aki mo e fanga ki'i sino pehe ni 'oku tuku ki he tafa'aki. Ko e taimi ko ē 'oku mau pehē atu ko e mafai kuo 'osi vae ki he fanga ki'i kōmiti pehe ni 'oku tuhu mai e kakai ko moutolu na'a mau fili. Ko moutolu 'oku taliui ki he kakai. Ka 'oku 'ikai ko ha kōmiti na'e 'ikai ke mau 'ilo pē na'e fili 'e hai. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Ko e kakai 'oku nau kalanga mai 'oku fu'u lahi e *corruption* 'oku 'ikai ko e Pule'anga ko eni pē ko ha fa'ahinga Pule'anga 'oku lahi e *corruption* 'i he tuku 'a e mafai ko ia ki he filifili manako pē 'a ha toko si'i.

Taukave 'i ai sino ke fakatotolo'i faihala

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea ka u, sai pē 'e ... Sea 'i ha malumalu 'o ha Pule'anga 'oku fili 'oku tau tuku e fakamaau tuku ke fai 'e he kakai makehe pea mahulu 'oku 'i ai e sino he taimi ni ko e 'Omipatimeni ke ne fai 'a e tokoni ki hono vakai'i 'a e me'a ko ē ko e faihala. Ko e fakamaau tuku 'e tuku ki he kakai 'e fili 'e he kakai e fanga ki'i kōmiti ko eni? Pē 'oku fili 'e he kakai e kau Minisitā?

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakamaau tuku ia Sea 'oku mau tui mautolu ke tuku ki ai pea 'oku mau faka'apa'apa ki he fakakaukau 'oku 'omai ka ko eni Sea he 'ikai ke fakamālohi'i e Pule'anga.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'I he kau ki'i pisinisi ko eni ke fai honau loto kae toki fiemālie.

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu. Kātaki ko u ...

'Eiki Sea: Me'a mai e fakatonutonu.

Taukave fatongia Fale Alea ke fa'u ha lao ke ta'ofi e faihala

Lord Fusitu'a: Ko u faka'apa'apa'i e Minisitā ka ko e taumu'a e 'Omipatimeni ke ne fekumi ki he faihala kuo 'osi hoko. Ko e taumu'a tautolu fa'u lao ke malu'i 'a e, mei he, pē ko e fakalea fakapālangi ko e *preempt* pē *prevent* 'a e faihala. 'Oua 'e toki tuku ia ki he 'Omipatimeni ke ne fakatonutonu mai 'a e 'ikai ke malu 'a e ngaahi lao 'oku tau fa'u.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko u fiefia hono 'omai he 'Eiki Nōpele 'a e fakakaukau ko ia he ko e taimi ni ia 'oku tau 'osi tala pē 'e tautolu e faihala 'a e Minisitā mo e *CEO*. Mālō 'aupito kapau ko hotau fatongia ia. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki he ...

Lord Fusitu'a: Kātaki 'o fakatonutonu ko e 'Eiki Minisitā 'oku ne pehē ke tuku ki he 'Omipatimeni ko ia 'oku ne pehē mai kuo 'osi pau pē faihala kuo pau ke 'ave ki he 'Omipatimeni. Ko e fakahoko atu ia mei he motu'a ni tau 'ai 'e tautolu 'etau lao ke malu'i mei he faihala he 'ikai lava ke to e 'i ai ha me'a ia ke 'ave ki he 'Omipatimeni.

Tui Pule'anga ko e ma'a taha ko e fili 'oku fakahoko he kakai

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea, Sea ko e 'uhinga ia Sea 'oku fili atu ai he kau taki. 'Oku mau tui kimautolu ko e fakamaau ia 'oku ma'a taha e fili 'a e kakai. 'Eiki Sea ko e fanga ki'i kōmiti pehe

ni 'oku 'ikai ke tu'u ma'ata'atā ia mei he 'ahi'ahi mo e faihala. Mea'i pē ia he Hou'eiki. Ka 'oku 'ikai ke lava ia ke fili hangatonu e kakai ia ka nautolu.

Lord Nuku: Sea ki'i fakatonutonu atu. Ko e me'a koeni ko ē kuo 'osi tohi he lao kapau 'oku tau hanga 'o fakahala'i heni, 'a e lao ko eni ko ē ko ē 'a ē ko ē na'e me'a atu ki ai ko ē 'Eiki Nōpele ko eni ko ē 'o, 'oku tau hanga 'e tautolu ia 'o fakafehalaaki'i e lao kuo 'osi paasi ko ē heni he 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā 'oku nau vakai'i 'e nautolu ia 'oku ai e ngaahi fehalaaki ai Sea. Ka ko 'eku fakatonutonu atu pē tuku mu'a 'a e fanga ki'i lao ia ko ia he 'oku lolotonga mo'ui pē ia kae toki 'omai hano taimi 'o'ona ia ke fai hano fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka u ki'i faka'osi, ka u ki'i faka'osi fakamolemole Sea. Ka u faka'osi atu ai pē au Sea. Ko u faka'apa'apa lahi ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpele. Ka ko eni Sea ko e me'a eni 'oku māliulu ai e lao mei he taimi ki he taimi. Ko 'ene 'osi pē ha ta'u 'e 10 'oku tesi 'oku vakai'i 'oku 'i ai hono anga pea ko e 'uhinga ia e Fale ko eni Sea ke fa'u fo'ou 'o fakatatau ki he angi 'o e taimi. Ko e anga 'emau vakai he taimi ni ko e ngaahi mafai 'oku 'ave ki ha fanga ki'i kōmiti he tafa'aki 'oku 'ikai ke taliui hangatonu ki he kakai. Palopalema pea 'e nofo ...

Taukave 'oua 'omai ha lao ke fakatatau'aki ha lao 'oku lolotonga ngāue

Lord Nuku: 'Eiki Sea 'oku 'uhinga 'eku nofo fakatonutonu atu, 'oua te tau hanga 'omai e lao ko eni 'o fakatatau ki he lao 'oku lolotonga ngāue.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea nau kole atu ha ki'i faingamālie kātaki.

Lord Nuku: Ko e lao ko eni 'oku te'eki ke tau paasi ia 'e tautolu. Ka 'oku tau hanga 'e tautolu 'o 'omai e lao ko eni ke fakafepaki'i 'aki 'a e lao 'oku lolotonga ngāue. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni faka'osi atu pē kātaki. Ko u tui na'a tau ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Polisi 'oku ke tali pē 'a e tokoni mei he 'Eiki Minisitā ko ē?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki ...

'Eiki Minisitā Polisi: Tali lelei pē Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. Na'a tau, 'a ia 'oku tau 'alu eni mei he 8 'osi eni te tau hoko ki he kongā fē, 'osi mahino e ongo tafa'aki 'a e poini 'oku na 'ohake. 'Ohake 'e he Hou'eiki Nōpele ke 'ai 'a e fetongi e Minisitā 'aki 'a e kōmiti. 'Oku pehē 'e he motu'a ni ia mo e Pule'anga ke tu'u ma'u pē Minisitā. Mahino ka ko 'etau kei hokohoko atu 'oku 'ikai to e 'i ai ha fo'i haka fo'ou ia 'oku 'omai. Ko e fo'i fakamafana tatau ai pē kae lea 'aki e me'a kehekehe ko u kole atu kuo fe'unga tau pālōti mu'a he kupu ko ia ka tau hoko atu ki he Kupu 19 he 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha fo'i me'a fo'ou ia 'oku 'omai. Mālō Sea ke kātaki pē ke fokotu'u atu pau 'oku 'i ai ha poupuu.

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu atu. 'Oku te'eki ke tau tipeiti'i 'e tautolu 'a e ngaahi kupu ko ē kuo fokotu'u atu mei he motu'a ni pea mo e 3 Tongatapu mo e 15 Vava'u. Ko e me'a ia na'a mau hoha'a ai ko ē he hili 'a e Kōmiti Kakato ko e te'eki ke faka'atā mai ke 'ai kotoa 'emau tipeiti.

<009>

Taimi: 1155-1200

Lord Fusitu'a: Mālō Sea.

Lord Nuku: Sea, mai mu'a ha ki'i faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai Nōpele 'Eua.

Taukave 'ikai loto ke fakahū kakai ke kau he fakalele ngāue Pule'anga

Lord Nuku: 'E Sea ko e me'a ko ē 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni ia. Ko e 'ū Kupu ko eni ko ē 'oku 'ai ko ē ke to'o ai e 'Eiki Minisitā mo e Failesisita mo e Pule Ngāue 'Eiki Sea 'oku 'ikai mau loto mautolu ia ke ōmai e kakai mei tu'a ke nau ōmai 'o fakalele ngāue 'a e Pule'angá. Ko e Kupu ko eni ko ē 'oku, konga ko ē 'oku fai ko ē ki ai 'a e 'uhingá 'Eiki Sea, vakai ki he 15. Ka 'oku fokotu'u, ka ko e me'a ko ē 'oku fai atu, 'a e poupou atu ki ai ko e 19. He ko e 15 'Eiki Sea,

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele, 'oku tau tipeiti eni 'i he Kupu 8.

Lord Nuku: Ko 'eku fokotu'u atu eni ki he Kupu 8, 'oku 'ikai ke u tui,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku ou poupou atu au ki he Hou'eiki Nōpele.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke tau hanga 'o fakahū e kakai ke nau kau he *operation* ko ē pē ko e fakalele potungāue.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Poupou atu au ki ai pea ko e me'a pē ia na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Vava'u 15.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'oku lolotonga me'a e Fakafofonga. Me'a mai.

Fokotu'u ke fakahū fokotu'u ha Kōmiti he Kupu 19 e Lao

Lord Nuku: Ka ko e me'a ko ē 'oku fai atu ki ai e poupou 'Eiki Sea, koe'uhí ko e fokotu'u ke kau e, 'a e fo'i sino ko ē na'e fokotu'u atu ko ē Fika 3 mo e Fika 15. Kapau 'e fakahū ia ki he 19, koe'uhí ko e hū mei tu'a ke fakafofonga'i 'a e kakai ko iá, pisinisí mo e kakai taautahá ki he kole 'enau tangí. Ka ko e 'uhinga ko ē na'e fai, ko e 'uhingá ia kapau 'e fakahū he 19, ka ko e 15 Sea 'oku ne fai tu'utu'uni e tohi kole ki hono foakí. Ka ko u tui au ko e me'a ko iá 'Eiki Sea 'e ala fai pē ia 'e he 'Eiki Minisitā. Ka ko e Kupu ko ē 'oku ou tui 'oku tonu ke fakahū ai e fokotu'u ko ia na'e 'atu ko ē he Fika 3 mo e Fika 15. Ko e fokotu'ú ia Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua. 'Oku ke poupou pē 'oku ke ta'epoupou ki he fokotu'u 'a e Nōpele Niua ki he Kupu 8.

Lord Nuku: Fakahoko atu Sea, 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke tau ō kau 'i he fakalele 'o e potungāue.

'Eiki Sea: Ko ia. Hou'eiki, 'oku ou tui 'oku 'osi mahino e feme'a'akí fekau'aki pea mo e Kupu 8, ngaahi liliu ko ē 'oku fokotu'u mai ki he Kupu si'i 1, 2, 3 mo e 4. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti 'a e fokotu'u ko iá.

Siaosi Sovaleni: Ko 'etau pāloti fakakupukupu eni pē ko e pāloti pē ia he fokotu'ú kae toki fai e pāloti ia ki he fo'i Laó hono lau hono 3.

'Eiki Sea: 'Oku tau 'ai fakakupukupu eni. Te tau ngāue ki he Kupu 8, Kupu 10, Kupu 15 mo e Kupu 19.

Siaosi Sovaleni: 'A ia 'oku 'osi, pea toki pāloti'i fakalukufua leva e 1 ia ki he 4 fiha. Ko e 'uhinga pē 'aku ia,

'Eiki Sea: Ko 'etau pāloti'i eni 'a e fakatonutonu ki he Kupu 8 'ata'atā pē. Kupu 8 Kupu si'i 1, 2, 3 mo e 4.

Siaosi Sovaleni: 'A ia pea tau toki,

'Eiki Sea: 'A e Kupu 8.

Siaosi Sovaleni: Pea tau toki pāloti'i kehe 'etautolu 'a e Kupu kehé.

'Eiki Sea: Ko 'etau 'alu fakakupukupu eni. 'A ia 'e pāloti'i e 8, 10, 15 mo e 19. Ko e fokotu'u e Fakafofonga Ongo Niua Nōpele, ke tau hanga 'o fakatonutonu 'a e Kupu 8 mo e Kupu 10, 15 mo e 19. Ko e fokotu'u mei he Fakafofonga Vava'u 15, ke tau hanga 'o fakatonutonu 'a e Kupu 19 mo e 15 'ata'atā pē. Kupu pē 2 'oku fokotu'u mai 'e Vava'u 15, Kupu 'e 4 'oku fokotu'u mai he Ongo Niua.

Lord Fusitu'a: Tau pāloti fakakupukupu pē hangē ko ho'o me'á Sea, ko ia?

'Eiki Sea: Ko ia. Ko 'etau pāloti eni ke fakatonutonu ke fokotu'u mai ki he Kupu 8.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i fehu'i atu pē Sea. Tapu mo e Feitu'u na mo e, poupou'i 'ene fokotu'ú.

'Eiki Sea: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: 'Oku poupou'i 'ene fokotu'u, ke ke to e 'eke'i mai angé.

'Eiki Sea: 'A e fokotu'u fē?.

Lord Tu'iha'angana: ‘A e Fakafofonga Nōpele Niua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a e Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: ‘Uhingá pea kapau ‘oku ‘ikai ke pou pou’i ia pea pehē’i hifo pē ia ki he tafa’aki ki hē kae toki ... ‘Ikai ke ke to e ‘eke mai angé ka tau fanongó.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pou pou Sea ko u ki’i, nau ki’i fanongo lelei au ki ai.

'Eiki Sea: Hou’eiki te u ...

Lord Fusitu'a: ‘Oku ou fakatonutonu atu ‘Eiki Sea nau fanongo au ki he pou pou.

'Eiki Sea: Hou’eiki te u kole ki he Kalaké ke fakamahino’i mai ko nautolu ‘oku nau tauhi e lēkootí.

Lord Fusitu'a: Pea ka ‘ikai te u to e fokotu’u atu.

'Eiki Sea: Kātaki Hou’eiki. Ta ko ē na’e mole tau haafe houa hono tipeiti’i e fokotu’ú ta ko ē na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pou pou ia. Ka mou kei feme’a’aki mai pē, tau hoko atu ki he fokotu’u ko eni ‘a Vava’u 15 he na’e ‘i ai e pou pou ki ai. Ko e Kupu 15 mo e Kupu 19.

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko e ki’i fehu’i pē ‘a’aku, fihi ka au ‘a e me’a ko eni e Kupu 8. Ko e fakahū Mēmipa mo e mālōlō ‘ikai ke kau ‘a e Tonga *Chamber*.

Lord Fusitu'a: Sea ‘oku kei 'ata'atā ke u fokotu’u pē foki.

Fokotu’u totonu ‘i ai le’o sekitoa taautaha ha kōmiti ‘e fokotu’u

Lord Tu'i'āfitu: Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku. Ki’i me’a hifo. Ko ‘eku ‘uhingá pē ‘aku Sea, he ‘oku vaeua ‘a e tu’unga ‘o e tānaki pa’anga ko eni. Ko e *private sector* mo e *public sector*. ‘I he *private sector* ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e Tonga *Chamber* ke nau ‘i loto ai pea mo ha taha mei he *task force* ko eni ‘oku fokotu’u ‘e he Pule'angá.

<001>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu'i'āfitu: ... ‘I he *public sector* ko e feitu’u ia ‘oku tonu ke *dominate* ai ‘a e *execute* e *direction* ko ē ko e me’a ia ‘a e Pule’anga. He ko e fu’u vaka lahi ia. Ko e fu’u meili ia, ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā. Ka kiate au Sea, ko e *private sector* ko e me’a ‘oku mānava ai ‘a e kau pisinsi fakafo’ituitui ‘o e fonua. Pea mo e kau kava Tonga mo e fakatau manioke mo e me’a. ‘A ia ‘oku malu’i ko eni ‘e he Minisitā. Ko ‘eku Fokotu’u! Fēfē ke kau ai ‘a e Tonga *Chamber* pea mo ha ngaahi kulupu kae kei taumu’a pē ki he Minisitā. Hangē ko e tu’u ‘a e Kupu 8 ‘i he kupu 5 (si’i) ‘e ‘alu ai ki he fefakatau’aki *trade*, ‘oku kau ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki muli. Pea ‘oku ou

fokotu'u atu 'e au ke kau mo e Minisitā ki muli 'i he Kōmiti ko eni 'a e *public sector*, he ko e Minisitā ki muli 'a e Palēmia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko 'ene pou pou mai ke tau 'alu ki he 19...

Lord Fusitu'a: Sea! Kapau ko 'ene Fokotu'u ē, 'oku tatau pē mo 'eku fokotu'u pea 'oku ou pou pou au.

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku fokotu'u atu pē 'i he Kupu 8.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tā ko ena 'oku toe talamai ko e Kupu 8 . 'Ai ange mu'a ha ki'i Tu'utu'uni Sea,

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u! Kātaki 'o 'ai mai ange ho'o fokotu'u?

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ko 'eku fokotu'u 'i he totonu mo e feinga ko eni 'a e *Tonga Chamber* . 'A ia ko e ngaahi pisinisi lalahi fakafo'ituitui ia 'i tu'a 'a ia ko e *private sector* ia. Pea 'oku totonu ke 'i ai honau le'o heni mo e fanga ki'i pisinisi fakafo'ituitui fakavahefonua eni 'i he fo'i Chamber ko eni. Pea 'oku tonu pē ke 'i ai pē mo e Minisitā ke nau talanoa'i ai. He 'e fetaulaki ai 'a e lao ko eni na'e me'a 'aki 'e he Minisitā Pa'anga mo e Minisitā Fefakatau'aki 'a e *budget support* ai. 'E lava ke tafe mai ai 'a e 'u me'a ko eni na'e 'uhinga ai hono fokotu'u ka 'ikai ke paasi 'a e lao ko eni he uike ni, he 'ikai ke ma'u 'a e *budget support*. Ko e 'uhinga pē ia 'eku taukave,

'I he tafa'aki ko ē 'e taha 'a e *public sector* 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue lalahi mei muli mo e 'u me'a ko ia 'oku fai ai 'a e fakataumu'a pea 'e lava pē kapau 'oku to e ivi lahi 'a e *private sector* te nau to e *join* ki he ngaahi *corporate* ko eni 'a e Pule'anga, ke nau 'ngā'unu fakataha 'i he ngaahi *private sector* 'i he ngaahi *corporation* ko eni 'a e *globalisation* 'o e ngaahi ...*trades*

'Eiki Sea: Fakafofonga! Ko e kupu fē 'oku ke fokotu'u mai 'a e fakatonutonu ko ia?

Lord Tu'i'āfitu: Ko e kupu 8 pē eni . Ko e 'uluaki. *Private* ko e lisi makehe 'a ia 'oku 'i ai 'a e kau fakafo'ituitui ko eni pē fanga pisinisi iiki, kau ai mo e *Chamber* ai., Pea ko e kupu hono ua leva 'oku 'i ai mo e tukumakehe fakangatangata pea ko e tolu 'e hū leva ai ke fakatonutonu 'a e *merge* 'e he Minisitā 'a e ongo me'a fakangatangata mo e lisi makehe. Pea 'oku hū leva ai ki he kupu 9 ai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu mafai 'e liliu ma'u pē 'a e ngaahi Tu'utu'uni 'i he mafai 'o e Minisitā he'ene lisi 'o fakatokolahi/fakatokosi'i 'a e fe'unga ko ē 'a e *private sector mo e public sector* ki he malu mo e mo'ui tupu faka-'ikonomika 'a e fonua, Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki! Ko u kole atu ke toloi 'a e Fale ki he ua efiafi.

(Na'e toloi heni 'a e Fale ki he 2pm)

<004>

Taimi 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie hou’eiki. ‘I he lolotonga ko ia mālōlō ‘a e Fale na’e lava ‘o fakakakato ‘a e feme’a’aki Hou’eiki Mēmipa pea mo e pule mo e kaungāue Tānaki Tukuahu mo e Tute, pea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he lava lelei ‘o fakahoko ‘a e polokalama ko ia.

Hou’eiki ko’etau feme’a’aki ‘oku kei ‘i he Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018, ko e Lao Fakaangaanga fika 21/2018, (a). Pea ko hono fakamā’opo’opo ‘o ‘etau feme’a’aki na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ke ‘i ai ‘a e fakatonutonu ki he kupu 8, 10, 15, mo e 19 pea mahino mai na’e ‘ikai ke ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u’a e Fakafofonga Nōpele ‘o e Ongō Niua. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku kei tu’u pē fokotu’u mei he Fakafofonga Vava’u 15 ke fakalelei’i ‘a e kupu 15 pea mo e kupu 19.

Lord Fusitu’a: Sea kātaki na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u na’a tau tukú ko e fokotu’u ‘a e Nōpele mei Vava’u fekau’aki mo e kupu 8, na’e ngata ai ko ē ‘etau tipeiti. Pea na’e ‘osi poupou ...

‘Eiki Sea: Ko ia te’eki ke mahino kia au ‘a e fokotu’u ko ē mei he Fakafofonga Nōpele mei Vava’u, kā ‘oku ou tui na’e toe pē ‘ene taimi ke me’a mai angé fakamā’ala’ala ‘ene fokotu’u ke me’a ki ai ‘a e hou’eiki.

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, na’e ‘uhinga ‘eku faka’uhingá ‘aku ki he taimi ko ē ‘e fakahoko ai ‘a e *regulation* ki he Tefito’i Lao, he *public policy point of view*. Ko e ‘uhinga ko e faka’uhinga ‘eku sio ...

<005>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu’i’āfitu: ‘I he Public Sector ko e feitu’u ia ‘oku tonu ke *dominate* ai ‘a e *direction* ko ē ko e me’a ia ‘a e Pule’anga. He ko e fu’u vaka lahi ia. Ko e fu’u meili ia, ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā. Ka kiate au Sea, ko e Private Sector ko e me’a ‘oku manava ai ‘a e kau Pisinsi fakafu’ituitui ‘o e fonua. Pea mo e kau kava Tonga mo e fakatau manioke mo e me’a. ‘A ia ‘oku malu’i ko eni ‘e he Minisitā. Ko ‘eku Fokotu’u! Fēfē ke kau ai ‘a e *Tonga Chamber* pea mo ha ngaahi kulupu kae kei taumu’a pē ki he ‘Eiki Minisitā. Hangē ko e tu’u ‘a e Kupu 8 ‘i he kupu 5 (si’i) ‘e ‘alu ai ki he trade fefakatau’aki ‘oku kau ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki muli. Pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ke kau mo e Minisitā ki muli ‘i he Kōmiti ko eni ‘a e *Public Sector*, he ko e Minisitā ki muli ‘a e Palēmia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko ‘ene poupou mai ke tau ‘alu ki he 19...

Lord Fusitu’a: Sea! Kapau ko ‘ene Fokotu’u ē, ‘oku tatau pē mo ‘eku fokotu’u pea ‘oku ou poupou au.

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘eku fokotu’u atu pē ‘i he Kupu 8.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tā ko ena ‘oku toe talamai ko e Kupu 8 . ‘Ai ange mu’a ha ki’i Tu’utu’uni Sea,

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u! Katakaki ‘o ‘;ai mai ange ho’o fokotu’u?

Lord Tu’i’afitu: Sea, ko ‘eku fokiotu’u ‘i he totonu mo e feinga ko eni ‘a e *Tonga Chamber* . ‘A ia ko e ngaahi pisinisi lalahi fakafotuitui ia ‘i tu’a ‘a ia ko e Private Sector ia. Pea ‘oku totonu ke ‘i ai honau le’o heni mo e fanga ki’i pisinisi fakafotuitui fakavahefonua eni ‘i he fo’i Chamber ko eni. Pea ‘oku tonu pē ke ‘i ai pē mo e Minisitā ke nau talanoa’i ai. ‘E fetaulaki ai ‘a e lao ko eni na’e me’a ‘aki ‘e he Minisitā Pa’anga mo e Minisitā Fefakatau’aki ‘a e *Budget Support* ai. ‘E lava ke tafe mai ai ‘a e ‘u me’a ko eni na’e ‘uhinga ai hono fokotu’u ka ‘ikai ke paasi ‘a e lao ko eni he uike ni, he ‘ikai ke ma’u ‘a e *Budget Support*. Ko e ‘uhinga pē ia ‘eku taukave,

‘I he tafa’aki ko ē ‘e taha. ‘a e *Public Sector* ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue lalahi mei muli mo e ‘u me’a ko ia ‘oku fai ai ‘a e fakataumu’a pea ‘e lava pē. Kapau ‘oku toe ivi lahi ‘a e *Private Sector* tenau toe join ki he ngaahi *corporate* ko eni ‘a e Pule’anga, ke nau ‘ngā’unu fakataha ‘i he ngaahi *Private Sector* ‘i he *corroperation* ko eni ‘o e ngaahi ...*trades*

‘Eiki Sea: Fakafofonga! Ko e kupu fē ‘oku ke fokotu’u mai ‘a e fakatonutonu ko ia?

Lord Tu’i’afitu: Ko e kupu 8 pē eni . Ko e ‘uluaki. Private ko e lisi makehe ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e kau fakafotuitui ko eni pē fanga pisinisi iiki, kau ai mo e *Chamber* ai., Pea ko e kupu hono ua leva ‘oku ‘i ai mo e tukumakehe fakangatangata pea ko e tolu ‘e hū leva ai ke fakatonutonu ‘a e *merge* ‘e he Minisitā ‘a e ongo me’a fakangatangata mo e lisi makehe. Pea ‘oku hū leva ai ki he kupu 9 ai ‘oku ha ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘o e kupu mafai ‘e liliu ma’u pē ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ‘i he mafai ‘o e Minisitā. ‘E lisi ‘o fakatokolahi/fakatokosi’i ‘a e fe’unga ko ē ‘a e *private sector mo e public sector* mo e mo’ui tupu faka-’ikonomika ‘a e fonua, Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki! Ko u kole atu ke toloi ‘a e Fale ki he ua efiafi.

<004>

Taimi 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie hou’eiki. ‘I he lolotonga ko ia mālōlō ‘a e Fale na’e lava ‘o fakakakato ‘a e feme’a’aki Hou’eiki Mēmipa pea mo e pule mo e kau ngāue Potungāue Tānaki Tukuahu mo e Tute, pea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he lava lelei ‘o fakahoko ‘a e polokalama ko ia.

Hou’eiki ko’etau feme’a’aki ‘oku kei ‘i he Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018, ko e Lao Fakaangaanga fika 21/2018, (a). Pea ko hono fakamā’opo’opo ‘o ‘etau feme’a’aki na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ke ‘i ai ‘a e fakatonutonu ki he kupu 8, 10, 15, mo e 19 pea mahino mai na’e ‘ikai ke ‘i ai ha poupu ki he fokotu’u’a e Fakafofonga Nōpele ‘o e Ongo Niua. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku kei tu’u pē fokotu’u mei he Fakafofonga Vava’u 15 ke fakalelei’i ‘a e kupu 15 pea mo e kupu 19.

Lord Fusitu’a: Sea kātaki na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u na’a tau tukú ko e fokotu’u ‘a e Nōpele mei Vava’u fekau’aki mo e kupu 8, na’e ngata ai ko ē ‘etau tipeiti. Pea na’e ‘osi poupu ...

‘Eiki Sea: Ko ia te’eki ke mahino kia au ‘a e fokotu’u ko ē mei he Fakafofonga Nōpele mei Vava’u, kā ‘oku ou tui na’e toe pē ‘ene taimi ke me’a mai angé fakamā’ala’ala ‘ene fokotu’u ke me’a ki ai ‘a e hou’eiki.

Fakama'ala'ala Fakafongá Nōpele Vava'u he'ene fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 9(f)

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, na'e 'uhinga 'eku faka'uhingá 'a'aku ki he taimi ko ē 'e fakahoko ai 'a e *Regulation* ki he Tefito'i Lao, he *public policy point of view*. Ko e 'uhinga ko e faka'uhinga 'eku sio ...

<005>

Taimi: 1405-1410

Lord Tu'i'āfitu : 'oku malava ke faka'uhinga a e lisi makehé, mo e fakangatangátá, 'e lava ke tō loto 'i loto ai 'a e 'uhinga 'o e *private sector* mo e *public sector*. 'A e lea 'oku totonu ki he Tongá, pea mo e fakaili 'a e mo'ui 'a e Tongá he'ene kakakaka hake, mo e fu'u lēvolo ma'olunga ko ē 'oku va'inga fakamāmani lahi ai 'a e Pule'anga, 'i he ngaahi pangikē, mo e tafa'aki ko ia 'oku meimei ofi ai ki he fa'ahinga palofesinale 'o e fakatupu koloa mo fakatu'umālie 'a e Pule'anga 'i he *Public Sector*. Pea ko 'eku fokotu'ú na'e pehē ni. Ke kau mu'a 'a e *Tonga Chamber*, 'a 'enua Mēmipa 'i he *private sector*, pea 'i ai pē mo e Minisitā. Ko e *public sector*, 'oku 'i he mafai ia 'o e Minisitā, he ko e fu'u me'a fakalūkufua ia 'a e Pule'anga, pea 'oku *confidential*. Pea 'oku tonu ke kau ai pea mo e Minisitā ki Muli, 'i he'ene hū ko ē 'a e kupu 3, 'ene fakahū ki he ngaahi fakangatangata, mo e ngaahi ngāue makehe 'a e Minisitā, 'oku kau ai pea mo e fatongia ai 'i he kupu 9 (f) 'o e fefakatau'aki mo e ngaahi komēsiale fakamāmanilahi. Ko e anga ia 'eku fokotu'ú, Sea. Mālō.

Lord Nuku : Sea, 'a ia ko e 'uhinga e fokotu'ú ke fakakau e Minisitā, Minisitā ki Muli, 'a eni ko ē 'oku 'asi he kupu 9, koe'uhí ko e fefakatau'aki fakamāmani lahi. 'Ikai ko 'eku fehu'i pē, pē ko e 'uhingá, ke fakakau e 'Eiki Minisitā ki Muli, koe'uhí ko e me'a fakavaha'apule'anga. Mālō Sea.

Lord Tu'i'āfitu : 'Io, Sea, 'i he tafa'aki pē ia ko ē 'a e *public sector*. Hangē ko 'ene 'asi ko ē 'a e kupu 9 (f). Fakakau 'o ha ngāue kapau 'oku fai tatau mo e ngaahi tukupā, mo e ngaahi fatongia 'a Tonga 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, fakaevahefonua, 'a ia ko e *regional* ia, faha'i tokolahi, *multilateral*, mo e faha'i ua, *bilateral*, mo e ngaahi aleapau 'Inivesi. Ko e anga ia 'eku faka'uhingá, Sea, 'i he tafa'aki pē ia 'o e *public sector*.

'Eiki Sea : Kātaki pē, Fakafongá. Ko e kupu fē 'oku ke lau mai ko ena?

Lord Tu'i'āfitu : Kupu 9(f).

'Eiki Sea : Ko ia. Ko ia, ko e fakakau 'o ha ngāue kapau 'oku fai

Lord Tu'i'āfitu : 'E to e mahino ange e fakapapālangi ki he Feitu'u na, Sea. 'I he taimi ko ē 'oku fokotu'ú mai 'e he kupu'i Lao mei he kupu 3 ki he kupu 8, 'oku fekau'aki mo e kupu 9, kae a'u ki he kupu 9 (f).

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā, ko e fokotu'u eni mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u, ki he Kupu 9 (f).

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, mālō 'aupito e fehu'i maí. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e kupu 9, ko 'eku 'ai pē ke tau fetokoni'aki mu'a. Manatu'i 'oku kongokonga lalahi 'a e fo'i kongá 3 ko eni ko ē 'o hono *administration* 'o e *Foreign Investment Regime*. Pea 'i he fo'i, hei'ilo pē ko e hā ha fo'i lea 'e faka-Tonga 'aki. Ko e *division* ko ē 'uluaki 'oku talanoa mai ai ki he ngaahi *activity* fakapisinisi 'a ia 'e 'omai e ki'i fo'i lisi 'e, 'a eni 'oku tau fa'a talanoa ki ai, ko e me'a ia 'a e kau Tongá. Tau 'ai pē e me'a mahino. Me'a 'a e kau Tongá, me'a 'a e kau muli. 'Oku ou tui 'e faingofua ange ia. Pea ko e kupu 8, me'a mai ki ai e Hou'eiki mo e kupu 9. Ko e taimi ko ē 'e fakahū ai 'a e ngaahi hingoa ko eni 'o e 'ū sekitoa ki he me'a 'a e kau Tongá, mo e me'a 'a e kau muli, 'oku 'omai e fakakaukau ke kau mai e *Chamber of Commerce* 'i he tafa'aki e kau *private sector*.

Sai, ko e kupu 9, 'a ia ko e ngaahi tefito'i mo'oni ia 'e makatu'unga ai 'a hono 'omai 'a e ngaahi fakakaukau 'e hū ki he me'a 'a e kau Tongá, mo e kau muli. Ko e taha e makatu'unga e fo'i Lao ko eni, ke 'oua, ke fakasi'isi'i 'a e to e fakakaukau 'a e Failesisita mo e Potungāue, pea mo e Minisitā ...

<006>

Taimi : 1410-1415

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... Ke to e 'ai ha'ane fakakaukau faka-tautaha. Ko e fakakaukau mo'oni ia 'a e motu'á ni, te u tā 'e au 'i he mapé 'a e fo'i *process* mo e ngaahi makatu'unga ko eni, ke 'oua 'e to e kau ai ha taha ia. Ko ho'o a'usia pē 'e koe 'a e fo'i tefito'i mo'oni 'e 5 ko iá, tau pehē sio ko e 9 – ngaahi tefito'i mo'oni. 'A ena 'oku 'asi mai. 1,2, 3, 4, 5, 6, 7 ko e lava pē 'a e 'ū ngaahi makatu'unga ko iá, ke 'alu ko ē ki he ongo lisi. Kae 'oua 'e to e kau atu ha taha 'i he ... 'o to e kau ai 'a e ki'i me'a fakatautaha. Ta ko ē 'oku 'ikai ke sai'ia ha taha ia 'i ha taha, pea to e fakahū 'e ia 'ene fakakaukau. Ko hono mo'oni e motu'á ni 'oku ou faka'amu 'e au ke u hanga 'e au ia 'i he *Regulation*, 'o fa'u e fo'i *process*, ko 'ene lava pē, 'alu 'oua 'e to e kau ha taha ia ai. Ko e tu'unga mo'oni ia 'eku fakakaukau 'aku, ka 'oku hangē pē ko e me'a ko ē 'a e Hou'eiki. 'Oku ne tokanga ia ki he taimi ko ia 'oku fa'u ai 'a e *Regulation*, ke ...mei he *policy direction* ke tau kau atu ai 'a e ngaahi fakakaukau ko eni 'oku 'omai. 'A ia ko e anga ia 'eku fokotu'u atú.

Ko e Kupu 9 ko ia 'oku fai ki ai 'a e talanoá, ko e ngaahi tefito'i mo'oni ia, he 'ikai to e lava ia. Kapau 'oku mou tānaki pē to'o ha 'ū me'a mei ai, 'ikai ke palopalema ia. Ka ko e ngaahi tefito'i mo'oni ia 'e makatu'unga ai, ho'o hū ki he lisi 'a e kau Tongá, mo ho'o hū ki he lisi 'a e kau muli. 'Oku ou tui 'oku tau tatau pē ai. Ko e ki'i palopalema pē 'oku ou 'oatu 'i he Kupu 8, manatu'i 'oku tau fokotu'u mai 'e tautolu ke 'omai 'a e *Chamber of Commerce* ke kau ia 'i he fai tu'utu'uni, ki he lisi ko ia 'o e ha'u 'a e kau Tongá, mo 'enau ...

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā, te u fakapapau'i atu kuo fakafoki 'a e fokotu'u ki he Kupu 8.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku ou pehē 'e au ko e me'a ia na'e to e me'a mai ai 'a e Nōpele ?

'Eiki Sea : Na'e me'a mai ki he Kupu 9.

Lord Fusitu'a : Sea kātaki. Mahalo na'a ne 'uluaki mea' 'aki 'a e Kupu 8, ko 'eku ma'u ia mei he *Hansard*.

'Eiki Sea : Ke me'a mai he *Hansard* 'oku te'eki ke lekooti'i 'etau *hansard*. Fakafofonga Nōpele Vava'u, kātaki 'o fakama'ala'ala mai angé ho'o fokotu'u ke tau ...

Lord Tu'i'āfitu : Sea, ko 'eku fakamaama atu 'eku fokotu'u, na'a ke me'a mai ke fokotu'u atu, ka ko ena kuo ke me'a mai koe kuo 'osi toloi 'a e Kupu 8 ia. Ka na'a ke me'a mai 'a e faingamālie ke u toe fakahoha'a atu pē he Kupu 8. Ka ko 'eku fokotu'ú ia ke kau 'a e Minisitā fakataha pea mo e *Chamber of Commerce* 'i he ngaahi lisi makahe. Ko e tafa'aki ko ia 'o e *public sector* ke 'i ai pē Minisitā mo tokanga'i, 'a e 'ū me'a ko eni fekau'aki mo e Minisitā ki Mulí, he Fefakatau'aki, mo e 'ū me'a kātoa ko eni he fakatupu koloa 'a e Pule'anga. 'Oku hangē kiate au ia 'oku me'a mai 'a e Minisitā 'e a'u ki he tu'unga ko ia, 'oku pule tokotaha pē ia he tu'unga ko ia.

Mō'ale Fīnau : Ki'i tokoni atu Sea. Tapu pea mo e Seá, Sea 'oku ou tui ko e Lao ko eni kuo 'osi maau. 'Oku ou fokotu'u 'e au ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakahoko mai 'ene tali pē 'oku ne tali e fokotu'ú pē 'ikai. Koe'uhi ko e Minisitā ia 'oku ha'ana e Laó foki 'Eiki Sea. Ko e nounou tahá pē ia, fakahā mai 'e he Minisitā pē 'oku ne tali e fokotu'ú, pea kapau 'oku ne tali, 'e fakahū leva ia, fai leva pē ko e pāloti'i pē ko e hā. Kapau 'oku 'ikai ke tali 'e he Minisitā, Sea, ko 'ene 'osí ia.

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafofonga ko 'eku feinga eni ke mahino mai kiate au pē ko e há koā 'a e fokotu'u.

Mō'ale Fīnau : Kaikehe, ko e 'uhingá ke 'uluaki fakamahino mai e fokotu'ú ka tau nounou. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ko ia. Fakafofonga Vava'u, kātaki pē. 'A ia na'a ke lave mai ki he Kupu Fika 8 ke fakakau ki ai 'a e Minisitā ki Mulí, pea mo e *Chamber of Commerce*,

Fakama'ala'ala Fakafofongá Nōpele Vava'u he'ene fokotu'u ki he Kupu 8(1) mo (2)

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e Feitu'u na. Ko e Kupu 8(1) 'oku fakamavahe'i ia 'oku tokanga'i ia 'e he 'Eiki Minisitā, 'a e me'a 'a e kakai 'oku lisi tuku makehe ma'á e Tongá pē. Ko e fo'i me'a ia 'oku fakahū ai, ke 'i ai ai 'a e Tonga *Chamber of Commerce* ai, pea 'i ai mo e Minisitā ai. Ko e Kupu 2 mo e 3, 'alu leva ia ke toe ma'olunga ange ia ki *public sector* ke 'i ai e Minisitā, mo e Minisitā ki Mulí, 'oku hū ai mei he Kupu 83 ki he Kupu 94, 'oku 'i ai e 'ū me'a fakavaha'apule'anga, pea 'e 'omai ai 'a e 'ū *budget support* ko eni, pea 'e lava ke tafe ia 'o *flow* ki he *grassroots*, ki he fakatupu koloa ko eni 'a e ngaahi lisi tuku makehe. Mālō Sea.

Tokanga 'ikai ke lesisita kotoa ngaahi pisinisi Tonga he Chamber of Commerce

'Akosita Lavulavu : Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu kātaki. Tapu pea moe Feitu'u na Sea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Kapineti. Pehē 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpelé, pehē 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea mālō mu'a ho'o laumālie lelei ki he ho'atā ni, ka 'oku ou loto pē Sea ke u ki'i tokoni atu.

Taimi: 1415-1420

'Akosita Lavulavu: ko u faka'amu pē Sea ke mahino pē heni ko e *Tonga Chamber of Commerce* 'oku 'ikai ke lēsisita kotoa ai 'a e ngaahi pisinisi 'a Tonga ni. Pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga lao ia 'oku pau ke 'alu ha fa'ahinga pisinisi 'o lēsisita ai. 'Uluaki ia.

Fokotu'u tuku ki he Minisita ke faitu'utu'uni ki he lisi makehe

Ua 'e anga fēfē ke 'oatu 'a e *Tonga Chamber of Commerce* ke nau tala atu ki he 'Eiki Minisitā pē ko e hā ha fa'ahinga me'a ke nau faitu'utu'uni nautolu ki he *reserved list*. Fēfē kapau 'e 'oatu pē mu'a 'a e kakai Tonga ke nau faitu'utu'uni pē nautolu ia pē 'o fokotu'u atu ki he 'Eiki Minisitā 'a e ngaahi pisinisi ma'a e Tonga. Ka 'iate au mo e anga 'eku tui Sea tuku mu'a 'a e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā ke faitu'utu'uni ia. Ko e anga pē tokoni Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala Pule'anga Kupu 8(1)

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Ko u kole atu pē mu'a ke tau ki'i lau fakalelei mu'a e ki'i Kupu 8 Kupu (1) 'oku ne fakahā mai ai ko e ongo lisi ko eni ki he kau Tonga ke malu'i pea mo e lisi ko ē ki he kau muli ke nau ōmai ki ai 'o fai 'enau 'inivesimeni 'oku talamai he Kupu (1) ko e Minisitā te ne hanga 'o fatu 'a e *Regulation* ke ne fakapapau'i mai 'a e ngaahi *business activity*, ngaahi *activity fakapisinisi* 'e 'asi pea tali 'i he lisi 'oku ui ma'ae lisi 'a e kau Tonga. Pea ko e fo'i lisi ko ia ma'ae kau Tonga ko e fo'i lisi ko ia 'oku, ko e me'a pē ia ki he kau Tonga 'ata'atā tapu ke to e 'alu ki ai ha taha.

Tokanga ke fakapotopoto 'i ai kau muli he *Chamber of Commerce*

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fokotu'u mai ko eni ke ha'u 'a e *Chamber of Commerce* ke ma hanga 'e mautolu mo nautolu 'o fa'u 'a e fo'i lisi ko 'eni. Ko 'eku talaatu ke tau sio fakalelei mo fakapotopoto he 'oku tokolahi 'a e kau muli 'oku 'i he *Chamber of Commerce*. Ko e me'a mo'oni ia. Ko e Sea tonu 'ena mo e Palesiteni 'o e *Commerce* 'oku ne fakafofonga'i mai e fu'u kautaha muli ko e *Nautilus* ko nautolu 'oku ha'u ko eni 'ai ke keli 'a kilisitahi 'a e koula mo e kopa mo e me'a ko ia.

Tokanga ke 'oua hangē 'oku lau lanu ke fakafaikehekehe'i muli mei he Tonga

Siaosi Sovaleni: Sea ... 'oku hangē eni 'oku tau talanoa 'oku tau lau lanu 'oku 'ai 'o fakafaikehekehe'i pehe'i 'a e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io 'oku ou fakafaikehekehe'i 'e au e muli mo e Tonga. 'Ai ke mahino 'eku poini 'a'aku.

Siaosi Sovaleni: Ko e *Chamber* ko e ‘ū pisinisi ‘oku lēsisita ‘i Tonga ni. Tau talanoa pē ki he lelei fakalukufua kae ‘oua ‘ai ko e hangē ‘oku pehē ‘oku laulanu e Fale.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io mālō ‘aupito Sea kātaki fakamolemole, ko e fo’i pila ko eni ‘oku ne fakafaikehekehe’i mai e Tonga mo e muli. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ko e lau lanu. Ko e fo’i mo’oni ia.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e fakatonutonu ko ‘ene lau ko ē ki he *Chamber* ia ‘oku ne hanga pē ‘e ia ‘o ‘ai pē ia ko e kau muli.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Ikai kātaki ko u fakafoki ‘e au kapau na’e ‘i ai ha’aku lea pehē.

Siaosi Sovaleni: Ko e kole atu pē ia ‘ai ke tau fokifoki mai pē tau talanoa he lao ka ‘oku mahino pē ngaahi lisi ia ‘Eiki Minisitā. Mālō.

Tui Pule’anga fakavalevale ke kau *Chamber of Commerce* faitu’utu’uni ki he lisi tuku makehe

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kapau na’e ‘i ai ha’aku lea pehē ‘oku hala ‘eku lea ‘a’aku. Ko ‘eku ‘uhinga atu ko e *Chamber of Commerce* ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pisinisi muli pea ‘oku ‘i ai mo e pisinisi Tonga. Ko e ‘ai ko ē ke ha’u e sino ‘oku ne fakafofonga’i e kau muli mo e kau Tonga ‘o ma ta’utu fakataha ke ma hanga ‘o fakangofua ‘a e kau Tonga ko e lisi ia ke ‘oange ke malu’i nautolu, kiate au ‘oku fu’u fakavalevale atu.

Lord Fusitu'a: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Kapau ko e, ‘oku mahino pē fokotu’u ia ‘a e Nōpele mei Vava’u, kapau te ke foki ki ho’o līpooti ‘oku ‘ikai ko e kau *Chamber of Commerce* pē, ka ko e sekitoa taautaha, ke nau to e ‘omi ‘a e sekitoa taautaha Tonga ‘ata’atā pea mo e *Chamber of Commerce* Tonga mo muli ke mou fengāue’aki faaitaha ki hono fokotu’u e ngaahi lisi ko eni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai ‘aupito pē ia Sea ...

Lord Fusitu'a: Tui au ‘oku fakapotopoto pē ‘a e fo’i fakakaukau.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ‘eke atu pē, ‘oku mou pehē ‘oku fakapotopoto ke ha’u ha motu’a muli ‘o kau ‘i hono fakangofua pē ta’efakangofua ‘a e pisinisi Tonga ke hū ke malu’i he Pule’anga? Ko ho’o ‘uhinga mai ko e fakapotopoto ia ‘oku ke ma’u?

Lord Fusitu'a: ‘Oku ou fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Ko e tokotaha ‘oku ne fakafofonga’i mai e *Chamber* ko e tokotaha Tonga pea ‘oku hangē pē eni ko e me’a e Fika 3 ke hangē ko ē ‘oku laulanu ‘o *characterize* pē fakafōtunga’i mai ‘a e *Chamber of Commerce* ko ha sino muli ko e, pea ko ia leva ke tau fehi’a ki he sino ko ia. ‘Eiki Sea ko e ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Lord Fusitu'a: Ko e pisinisi 'i Tonga ni 'oku ai e kau Tonga 'oku ai e kau muli. 'Oku ai e pisinisi e kau Tonga 'oku nau mo'ui'aki 'a 'enau fengāue'aki mo e kau muli. Pea ko e to e fakakau ko ē 'a e sekitoa taautaha 'oku ne to e fakapapau'i he te ke fili 'e koe 'a e tokotaha mei he sekitoa taautaha. Te ne to e fakapapau'i ta'etoeveiveiua ko e, 'e lahi angē 'a e le'o ia 'o e sekitoa Tonga 'ata'atā 'i he fakahoko e lisi ko eni.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku kamata ke mahino kia au e, 'a e 'uhinga 'oku fihia ai 'a e feme'a'aki. 'Oku 'uhinga mai e Minisitā ko e tokotaha ko eni neongo pē ko e tokotaha Tonga ka 'oku ne fakafofonga'i 'e ia e kautaha muli. Kautaha muli ko ia 'oku lēsisita 'i Tonga ni pea 'oku mēmipa 'i he *Chamber of Commerce*. Neongo ia ...

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: 'Oku mēmipa 'i he *Chamber of Commerce* ...

Lord Fusitu'a: Ko ia.

'Eiki Sea: 'A e kautaha Tonga mo e kautaha muli.

Lord Fusitu'a: Ko ia.

'Eiki Sea: 'I Tonga ni.

Lord Fusitu'a: Pea ki he motu'a ni 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke fehi'anekina'i 'a e kautaha muli 'oku fakafofonga'i 'e he Tonga pē ko e 'ū ngaahi kautaha 'i Tonga ni 'oku fengāue'aki mo e ngaahi kautaha muli.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki mu'a, faingamālie ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Kole Palēmia ke fai ha tu'utu'uni fakapotopoto Sea he toutou 'ohake poini tatau he tipeiti

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki. Ko e kole pē eni ia 'a e motu'a ni ko u tui 'oku tau a'u ki ha fa'ahinga tu'unga 'oku faingata'a ke to e fai ha lea 'aki pē 'uhinga ko eni, kuo toutou *repeat* 'a e me'a tatau 'i he taimi ki he taimi pea 'ikai ngata ai 'oku to e feinga 'a e ni'ihia ke to e tānaki mai ha me'a fo'ou ke fakalahi 'aki fakakakano 'aki e me'a ko eni. Pea ko u kole atu me'a nī 'oku, 'ikai te ke fai ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Palēmia: 'Oleva ke 'osi.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Palēmia: Ko u kole atu ke fai ha'o tu'utu'uni Sea ku mau tangutu ko 'eni 'oku mau a'u ki he ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko e fakatonutonu mei he Fakafofonga Nōpele.

Lord Fusitu'a: Ko e, tapu ange mo e Feitu'u na Palēmia 'oku ke ngāue'aki e fo'i lea ko e fakakakano pea ke tuhu mai ki he motu'a ni ko e pehē nai ke fakakakano 'aki e ngaahi *issue* ko u 'oatu. Kuo 'osi kakano e *issue* he ko e fakatangi mai eni ia 'a e *community business*. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'a e fakafo'ituitui e motu'a ni 'Eiki Sea ko e me'a eni e kau pisinisi.

'Eiki Palēmia: Fakatapu pē Sea, faka'osi pē eni kau ki'i 'ai faka'osi atu. Na'e 'osi fakafoki pea na'e 'ikai ke tali 'a e kupu, 'ene poini ko eni he Kupu 8, konga valu. Pea me'a hake 'Eiki Nōpele ko ē 'one tānaki mai, feinga ke tānaki mai ha me'a ki he Kupu 8. Ko e 'uhinga ia 'oku ou kole atu ai ki he Feitu'u na kapau te tau hoko atu 'etau ngāue he me'a ko ē ke tānaki toutou tānaki mai ha me'a koe'uhī ke to e fakafoki mai ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu Sea ke fai ha'o fakapotopoto ...

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu. 'Oku 'ikai ko e motu'a ni 'oku ne tānaki ha me'a ki he Kupu 8 ko e fakatangi 'a e kau pisinisi ke kau e, 'a 'enau lau he Kupu 8. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki mu'a ka u 'oatu mu'a 'eku tali 'a'aku ko e kole mai ko eni 'i he Kupu 8 (1) ko e paasi e fo'i lao ko eni ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni atu angē kātaki Sea kātaki pē Minisitā. 'Oku tau to e foki tautolu ki he Kupu 8?

'Eiki Sea: Ko ia nau pehē 'oku tau paasi mei ai 'i he fokotu'u ko eni e Nōpele Niua ka 'oku kau eni ia he fokotu'u ko eni 'a e Nōpele Vava'u.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia ka ko e *issue* ko eni 'oku to e *discuss* te tau to e lele tu'o ua ai ko u pehē au na tau 'osi mavahe mahino na'e 'ikai ke pou pou'i 'a e fokotu'u ko ia 'anenai. Mālō.

'Eiki Sea: Ko 'etau lele eni 'i he fokotu'u 'a Nōpele Vava'u na'e me'a mai ki he Kupu 8 mo e Kupu 9.

Mo'ale Fīnau: Sea fakamolemole Sea ka u ki'i fakahoha'a atu. Tapu pea mo e Sea, Sea ko u kole ki he 'Eiki Minisitā Leipa, 'e Minisitā fai mo fakahoko mai ho tali Kupu 8 ka tau hiki koe'uhī he kapau he 'ikai ia 'e hoko atu pē 'a e tipeiti ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō.

Mo'ale Fīnau: Ka 'oku mau fakaongoongo atu ko e hā, 'oku ke tali e Kupu 8 fakatonutonu pē 'ikai? Kapau 'oku ke tali 'oku mahino mai 'oku 'osi kakato kapau 'oku 'ikai ke ke tali pea 'osi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mai ha ki'i miniti pē 'e ua ...

Lord Fusitu'a: Ki'i tokoni pē ki he ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u 'oatu 'eku tali.

Lord Fusitu'a: Kapau te ke laumālie lelei ki ai 'Eiki Mēmipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'e fehu'i mai kiate au.

Lord Fusitu'a: Ko eni nau kole ki ai. Pea ko eni 'oku laumālie lelei ki ai kātaki 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki atu.

Lord Fusitu'a: Ko e nounou taha ko e kole eni ko ē mei he, mei he kau pisinisi kapau 'e lau pē 'e he Feitu'u na ia e fo'i kole 'oku nau kole mai ke kau e *Chamber of Commerce* mo e sekitoa taautaha fili 'e he Feitu'u na ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Fusitu'a: Sea e Feitu'u na he kōmiti pea nau kau he lisi pea nau kau he *certificate* ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu ke ...

<009>

Taimi: 1425 – 1430

'Eiki Palēmia: .. kuo tau 'alu e Falé ni ia ki he fo'i laini kehe ia. Pea ko u kole atu, ko u kole atu ho'o fakapotopotó fai ha'o tu'utu'uni. Kuo tau 'osi mavahe mei he Kupu 8.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha laini kehe ko e hangē pē ko ho'o me'á. 'Oku 'i ai e fokotu'u 'a e,

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu 'oua te ke faka'atā e tokotaha ko ení ke ha'u 'o fakamoveuvei he Falé ni.

Lord Fusitu'a: 'A e Nōpele Vava'ú fekau'aki mo e Kupu 8. Ko mautolu eni 'oku mau lolotonga malanga ai. Ka 'oku hala e fakatonutonú kātaki 'Eiki Palēmia.

Tui 'Eiki Sea ngali pelepelengesi tu'u kupu 8 ko 'ene felave'i mo e Kupu 9

'Eiki Sea: Hou'eiki, kātaki pē Fakafofonga Niuva 'o me'a ki lalo. 'Oku ngali pelepelengesi e me'a ko ení ko e 'uhingá na'a tau 'osi feme'a'aki he Kupu 8. Pea na'e tonu ke tau hoko ki he Kupu 10. Ka koe'uhí ko e fokotu'u fo'ou mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'ú,

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Fekau'aki ki he Kupu 9, 'oku felāve'i ia mo e Kupu 8. Ka u fakamatala atu e Laó ke mou me'a ki ai Hou'eiki. Ko e Kupu 8 kupu si'i 1, 'oku ne hanga 'o fakangofua e Minisitā ke ne hanga 'o liliu 'a e lisi ko eni fekau'aki pea mo e ngaahi pisinisi Tongá, 'a ia ko e lisi tuku makehé ia. Kupu 8 (2) 'oku ne fakangofua e Minisitā ke ne hanga 'o liliu e lisi fakangatangátá, 'a ia ko e lisi ia 'oku felāve'i pea mo e 'ū pisinisi mulí. 8(1) pisinisi Tonga, 8(2) pisinisi mulí. Kupu si'i 8 (3), 'oku ne hanga ai 'o fakangofua e Minisitā ke ne to e fai ha liliu 'amui ki he ongo lisi ko ē na'e 'osi fakamafai 'e he Kupu 8(1) pea mo e Kupu 8 (2) fekau'aki mo e tuku makehé pea mo e fakangatangátá. Ko e fakangofua ko iá, 'oku pau ke muimui e Minisitā ia ki he ngaahi makatu'unga mo e ngaahi *principle* 'oku lisi 'i he Kupu 9, ko 'ena felāve'i ia. Hou'eiki,

Fokotu'u kau kupu(1) Kupu 8 he Fokotu'u Nōpele Vava'u

Lord Fusitu'a: Ko e fokotu'u 'a e Nōpele Vava'ú, 'oku fekau'aki ia mo e Kupu(1) 'o e Kupu 8 pea toki hoko ki he Kupu 9. 'Oku kau e Kupu(1) 'o e Kupu 8 he'ene fokotu'ú 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'A ia 'oku tau feme'a'aki eni ki he mafai e 'Eiki Minisitā, fakangofua ke ne, 'a e tuku makehé. 'A ia ko e 'ū pisinisi kotoa pē 'i he lisi tuku makehé, ko e pisinisi Tonga pē 'oku ngofua ke nau fai pisinisi 'i he lisi ko iá. Ko e 2 'oku felāve'i ia mo e 'ū pisinisi 'oku faka'atā ki he pisinisi mulí ke nau kau ki aí. Ko e,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u 'atu mu'a 'eku talí ka u fokotu'u atu e ki'i fokotu'u ko ení.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Ikai tali Pule'anga fokotu'u fakatonotonu ki he Kupu 8(1)

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakamālō lahi atu Sea ki he fakamaama lahi mo'oni 'oku fakahoko mai mei he Feitu'u na. Ko e Kupu 8 (1) ko e mafai ia 'o e Minisitā ke u fa'u ha *Regulation* ke u hanga 'o fakangofua fakakau ai 'a e kau Tonga ke malu'i 'enau ngaahi pisinisi. Ko e fokotu'u mai ko 'ení, ke faka'atā ki he *Chamber of Commerce* 'a ia 'oku *mix* ai 'a e kau Tonga mo e kau

mulí ke nau ha'u ke mau hanga 'o fa'u 'a e fo'i lisi ma'a e kau Tongá. Pea ko e makatu'unga ko iá 'oku ou tali atu 'oku 'ikai,

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ki'i fakatonutonu e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: .. te u tali 'a e fakakaukau ko iá ke ha'u ha muli 'o fakakaukau'i e mo'ui 'a e Tongá.

Lord Tu'i'āfitu: Ki'i fakatonutonu e Minisitā.

'Eiki Sea: Nōpele Vava'u.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ke u tali ia 'e au. Ko 'ene 'osi ia 'eku talí 'aku. Ko u fokotu'u atu ke tau pāloti mu'a he fo'i Kupu ko ení.

Fakatonutonu ki he fokotu'u liliu ki he Kupu 8(1)

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku fakatonutonú Sea na'e 'ikai ke u 'uhinga au ki he mafai 'o e Minisitā he 'oku mahino pē Minisitā ia mo hono fatongia mo 'ene tefito'i Laó. Ko 'eku 'uhingá ke kau 'a e Chamber 'i he ngaahi lisi makehé 'oku kei fai pē tu'utu'uni ia 'a e Feitu'u na 'i ho'omou fengāue'aki pea ko e hā e *final decision*. Kae kau atu ha le'o 'o e kakaí 'i he koloa 'a e Tongá. Mālō pē 'a e tefito'i Laó ia 'oku 'i he mafai 'o e Minisitā. 'E lava pē ke ke fa'iteliha koe he koloa 'a e Tongá, 'a ē 'oku 'asi he Kupu 1 'o e Konisitūtoné, 'oku tau'atāina ai e Tongá ki he'ene koloa mo 'ene fa'iteliha ke tupu mo mo'ui.

'Eiki Sea: Ko u kole pē Fakafofonga Nōpele Vava'ú. Kātaki 'o fakamahino mai angé ho'o 'uhingá ke tānaki atu ki he Kupu 8 Kupu si'i 1 pē ko hono tānaki ki he Kupu 9 'a ia ko e ngaahi makatu'unga ia 'e ngāue'aki 'e he Minisitā 'o kapau te ne ngāue'aki hono mafai 'i he Kupu 8 Kupu si'i 3.

Lord Tu'i'āfitu: Ok, mālō 'e Sea. Ko e 'uhinga pē 'eku taukave 'aku ia he Kupu 1 pē. 'Uhingá ke kau ai 'a e Tonga Chamber pea mo e Minisitā ai, pea ko e Kupu 3, te ke fa'iteliha leva koe 'i he fakalakalaka mo e to e mo'ui hake ha pisinisi 'oku lisi makehe, ke nau kau he veipā 'i he māketi ko eni 'o e fu'u kakai tuku makehe ko ē, fakangatangátá.

Tali Pule'anga fakatonutonu ki he Kupu 8(1) ka 'oku 'asi makatuunga he Kupu 10(3)

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu mu'a. Kapau te mou me'a ki he 10 (3), tokoni 'aupito eni ke fakamaama kitautolu. Ko e taimi ko ē 'oku *review* ai 'a e lisi 'o e kau Tongá pea mo e kau mulí, mou me'a hifo. Ko e Kupu 3, 'E fai 'a e *review* 'e he CEO pea kuo pau ke nau *consult* mo e kau *stakeholder*, kau,

<001>

Taimi 1430-1435

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... hū ai ‘a e *private sector*. Kau ai mo e *public sector*, sio ‘oku ‘asi lelei pē ia hena, ko e me’a ko ē ‘oku ne kole mai ‘oku ou tali ia pea ko ena ‘oku ‘asi ia ‘i he 10 (3) ‘oku ou kole atu mu’a ke tau pālōti ai Sea kuo mahino ‘a e ngaahi pōini...

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea, kae ki’i fakatonutonu atu pē...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...kā tau pālōti kā tau hoko atu ā fakamolemole atu.

Lord Fusitu’a: Ko e anga e fakatonutonu ke ‘ai kakato mai ‘a e 10 ko e kupu si’i (1) ‘e fakata’u ‘e tolu ia, ‘a ia kā ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku nau ta’efiemālie ai kuo pau ke nau tali ke ta’u ‘e tolu pea toki nau kau he *review*.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Fakatonutonu atu Sea. ‘I loto ‘i he ta’u ‘e tolu ‘e lava pē ‘o māhina ‘e ono, lava pē ‘o ta’u ‘e taha *within three years*, mālō.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ou tali ‘e au ‘a e fakatonutonu ko ia, kā ‘e ala ta’u ‘e tolu.

Vātau Hui: Sea ka u ki’i ... Tapu mo e Feitu’u na Sea, ko e tu’u hake ‘a e motu’a ni ‘oku ou ‘oku tau ko e fakamaau ko ē ‘a e motu’a ni ia ki he feme’a’aki ko eni, ‘oku tau kei fefokifoki ‘aki pē ‘i he me’a tatau. Ko e tali ē ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ko eni ‘oku ‘ikai ke ne tali ‘a e fokotu’u ko ia ‘oku fai ‘e he Fakafofonga ko ia ‘o Vava’u. Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ta u ‘ai ā ke nounou ‘etau ngāue ko hono ‘uhinga he kā ‘ikai he ‘ikai to e tuku ‘etau feme’a’aki ia....

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu fakatonutonu ‘Eiki Sea. ‘Oku te’eki ke tau a’u kitautolu ki he tipeiti’i ‘o e fokotu’u ‘a Vava’u 15, ‘oku tau kei faka’osi’osi ‘a e Nōpele mei Vava’u, pea toki 15 leva, ko e me’a ia na’e me’a mai ‘aki ‘e he Sea.

‘Eiki Sea: ‘E Fakafofonga Ongō Niua, fakatoloua kimoua mo kātaki ‘o me’a hifo ki lalo. Ko e fokotu’u ko eni mei he Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u ‘osi mahino pea ko eni ko e tali eni mei he ‘Eiki Minisitā ne tali mai ‘aki ‘e ia ē kupu 10. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ou tui mahalo kuo mā’opo’opo ‘a e feme’a’aki ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha pōini fo’ou ‘e tākaki mai fekau’aki mo e fokotu’u ‘a Vava’u Nōpele Vava’u. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha kapau ko ena kuo ‘atā mai ‘a e loto ia ‘o e kuo mahino ‘a e loto ia ‘o e Minisitā, ko ‘eku kole eni ki he Minisitā. Kapau ‘oku ‘i ai hano tapu ange mo e Feitu’u na, kapau ‘oku ‘i ai ha kete pea lau ‘a e fo’i palakalafi na’e kole ‘e he kau pisinisi ‘a Tonga ni pea ke fakahā hangatonu kia nautolu ‘i he fakamafola ‘i he ‘ea ‘ikai, ‘oku ‘ikai ke u tali ho’omou kole ke mou ōmai ke tau fengāue ‘aki ke fakatupu *economy*. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ko ‘eku tu’u hake pē au ke u tokoni atu ki he Feitu’u na, ‘oku ou tui au kuo mahino ko ena na’a ke pehē mai ke tau pālōti, pea kuo to e faka’atā pē ‘e koe ‘a e tokotaha ko eni. Kapau te ke toutou faka’atā ‘e koe ke tu’u ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmia. ‘Oku ‘i he motu’a ni pē na’a ke me’a mai ki ai ke u to e fakafoki atu ‘a e me’a na’a ku fakamaama kae fai ha’o pālōti, na’a ku loto ki ai, he ko ē kuo tali mai ‘a e Minisitā ia ‘a eni na’e ‘ikai ke ne tali ‘e ia ‘a e fokotu’u ko eni mo e me’a.

Sea tuku atu ā ki ho mafai kuo maama lelei ki he Feitu'u na. Kā 'oku 'ikai ko e Palēmia ke ne fakafoki 'eku fokotu'u fakatatau ki he tu'utu'uni ho Fale, mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Vava'u 'oku ke fakafoki mai ho'o fokotu'u?

Lord Tu'i'āfitu: Tuku atu 'e au ki he maama ko ē ho'o fakamaau. Kuo 'osi hoku 'atamai fifili 'oku he 'oku 'ikai ko ha motu'a kau to e faka'uhinga au ia 'e movete 'a e Fale ni ia, ko ia pē Sea mālō. 'Oku ou manavasi'i 'eku to e faka'uhinga'i 'a e kupu 8 ki he kupu 9 'o 'alu ki he 10 na'a to e me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia tau mei movete ni ko e faifekau si'isi'i fakamovetevete, mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō hou'eiki tau hoko atu ki he fokotu'u ko eni mei he Vava'u 15 ke fakalelei'i 'a e kupu 15 mo e kupu 19. Kole atu ki he Vava'u 15 ke me'a mai 'o fakamā'ala'ala mai ho'o fokotu'u.

Fakama'ala'ala Vava'u 15 he'ene fokotu'u ki he Kupu 15

Sāmiu Vaipulu: Sea kātaki ko e 15 ia 'oku pehē pē 'e au ia ke tuku pē ia ki he ko e fokotu'u pē ia mei he *Chamber* kā 'oku ou tui au ko e me'a pē ia 'a e Potungāue Sea 'a e taimi he 'oku ou tui pē au ko e me'a ko eni 'oku lahi 'a e taimi ia 'oku fiema'u fakavavevave ke fai 'a e ngāue ki ai. Kau lau atu pē mu'a Sea 'a e ki'i fokotu'u ko ē ki he kupu 19, kapau 'e tali pē ia 'e he 'Eiki Minisitā...

'Eiki Sea: Me'a mai ho'o fokotu'u.

Fokotu'u fakatonutonu ki he Kupu 19(1) 'a Vava'u 15

Sāmiu Vaipulu: Ko e kupu 19 (1), 'oku pehē fokotu'u heni, ha kōmiti tangi ke fakakaukau'i ha ngaahi tangi 'e fakahū 'i he malumalu 'o e kupu ni. (2) ...

<005>

Taimi : 1435-1440

Sāmiu Vaipulu : Kupu si'i (2). Kuo pau ke Mēmipa 'i he Kōmiti Tangi 'a e, (a) Minisitā 'a ia 'e hoko ko e Sea. (B) Palesiteni 'o e Kautaha Fakatahataha 'o e Ngaahi Pisinisi 'a Tonga. (C) Fakafofonga mei he sekitoa 'o e taha kolé.

Fokotu'u fakatonutonu ki he Kupu 19(3) 'a Vava'u 15

Pea fakatonutonu leva 'a e kupu 3, Sea. 'I he vaha'a ko ē, ke ne tangi ki he, pea tohi ai, Kōmiti Tangi, 'i ha tu'utu'uni 'a e Failesisita, Kōmiti Tangi. Pea 'oku 'i ai pē mo e fakatonutonu faka-Pilitānia, 'Eiki Sea.

Tānaki fakatonutonu ki he Kupu 45 'a Vava'u 15

Ka ko e fakatonutnu 'e taha. Ke 'ai ia ki he kupu 45. 'A ia ko e tānaki 'a e palakalafi (I), fo'ou Sea. Tu'utu'uni ha toe founa ngāue 'e fiema'u ki hono fakahū 'o ha tangi ki he Kōmiti Tangi, pē ki he founa ngāue 'a e Kōmiti. Ko 'eku fakatonutonu pē ia, Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Fakafofonga, 'a ia ko e, 'i he'ene tu'u lolotonga ko eni 'a e kupu 19, 'oku 'i ai e (1) mo e (2). 'Oku ke fokotu'u mai e kupu (1) fo'ou, pea mo e kupu (2) fo'ou, 'i ai mo e kupu

(A), (B) mo e (C), pea ko e kupu lolotonga, ‘a ia ‘oku lolotonga 19 (1), ‘e hoko hake ia ko e kupu (3). Kupu (3), liliu e kupu (1) ‘o kupu (3), pea fetongi leva ‘a e Minisitā ‘o Kōmiti Tangi, pea liliu ‘a e kupu (2) lolotonga ‘o kupu (4). Pea ko ia. ‘A ia ‘e hoko atu leva ‘a e toenga. ‘Ikai ke to e fai ha liliu ia ki he kupu (4) fo’ou) kupu (A) mo e (B)?

Sāmiu Vaipulu : Ko ia, Sea.

'Eiki Sea : Pea ‘oku ‘i ai mo e *consequential amendment*, ko e

Sāmiu Vaipulu : Ko ia.

'Eiki Sea : ‘I he kupu 45.

Sāmiu Vaipulu : ‘A ia ko e kupu 45 eni.

'Eiki Sea : Tānaki ha palakalafi (I). Ko e kupu 45, ‘oku ‘i ai e kupu ‘e 2 - (1) mo e (2). Pea ko e kupu (2) ‘i he (A) ki he (H), ‘oku ke tānaki mai ‘ekoe ‘a e (I).

Sāmiu Vaipulu : (I) ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea : Pea ko e (I) fo’ou, ‘oku lau. Tu’utu’uni ha to e founa ngāue ‘e fiema’u ki hono fakahū ‘o ha tangi ki he Kōmiti Tangi, pē ki he founa ngāue ‘a e Komiti. ‘A ia ‘oku fenāpasi pē ia pea mo e fokotu’u ko eni ke ‘omai ki he kupu

Sāmiu Vaipulu : Mo e fokotu’u ko ē he kupu 19, Sea.

'Eiki Sea : Ko ia. ‘Oku mahino pē e fokotu’u ko eni ki he ‘Eiki Minisitā, pē ‘oku ‘i ai ha’o tali ki ai?

Tali Pule’anga fokotu’u ke monomono Kupu 19

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, mālō ‘aupito e ki’i faingamālie ko eni ‘oku ma’ú. Pea ‘oku ou fie fai atu e ki’i fakama’ala’ala ko eni, ke tokoni. Ko e konga ko eni ki he kau Tongá, ‘oku ‘ikai ke to e kau ia heni, ‘e Fakafofonga mei Vava’u 15 e? Ko e ‘uhinga ia ‘oku fakapotopoto aí. Ko e fo’i konga ia ko ení, ko e kau mulí ‘ata’atā pē ia. ‘Oku ‘ikai ke kau heni, ke ha’u ha kautaha ia ‘oku kau ai ha kau muli, ke nau ōmai ‘o talanoa’i. Ko e me’a eni ia, ka ha’u ha taha muli ke ne hanga ‘o kole ha’ane setifikeiti, pē te u ‘oange ha’ane setifikeiti pea *transfer* mei ai ki ha muli e taha, pea ka ‘ikai atu ‘a e Potungāue, ‘oku fa’u mai e fakakaukau ko eni, ke *appeal* mai ki ha fo’i sino ‘e lava ke kau atu ai ‘a e ngaahi sino ko ení. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou talaatu ‘oku fakapotopoto, he ‘oku ‘ikai ke ala ia ki he lisi ‘a e kau Tongá, ‘a ia na’a ku pehē ‘e au ‘oku fu’u fakavalevale.

‘A ia ‘oku ou ‘uhinga atu leva au, ko e kautaha ko ‘eni, ‘oku nau ‘i ai ha kau muli, ‘io, ‘i ai ha kau Tonga, ‘io. ‘Oku sai pē ke nau vakai’i ‘a e lisi ‘a e kau muli Fakapotopoto, ‘Ikai ke ‘i ai ha palopalema. ‘Oku ou fokotu’u atu ā ke tali ka tau hoko atu ā. Sea, mālō ‘aupito, Fakafofonga 15 e fokotu’u faka’ofa’ofa, tau ki’i tokanga pē ki he kau muli, kae tukuange ‘aupito e kau Tongá ke malu. Mālō.

Taimi : 1440-1445

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā 'oku ke tali e fokotu'u pē 'ikai ?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io 'oku ou tali pea 'oku ou fokotu'u atu ke pālōti'i e fo'i Laó mo e fakalahi mai ko ení, ka tau hoko atu mu'a, he 'oku lahi 'etau ngāue, kātaki.

Tēvita Lavemaau : Sea.

'Eiki Sea : 'Eua 11 me'a mai.

Tēvita Lavemaau : Tapu mo e Seá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea. Sea, 'oku ou tui kuo mahino 'a e feme'a'akí, pea ko eni kuo laumālie lelei 'a e 'Eiki Minisitā. Ko u tui ki'i fakalelei'i atu pē ka tau pālōti ā, ka tau hiki atu, mālō.

'Eiki Sea : 'E 'ikai ke tau pālōti ...

Lord Nuku : 'A ia ko e 'i he fo'i Laó, pea mo e fokotu'u ko eni 'a e Vava'u 15, ko e fakatonutonu ia. Ko e 'eke pē 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea : Ko ia.

Lord Nuku : Poupou atu Sea.

'Eiki Sea : Tukukehe kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ta'eloto ki ai, ka tau pālōti he fakatonutonu.

Lord Nuku : Sea 'oku ou tui pē hangē ko e me'a ko ē na'e fai ki ai... 'oku fai e felotoi, ke pālōti'i e tefito'i Laó, fakataha mo hono Fakatonutonu. Mālō Sea.

Veivosa Taka : Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ko e ki'i tokoni atu pē 'Eiki Sea. Ko e fakatonutonu pē 'i he ngaahi kupu ko eni 'oku 'omai 'e Vava'u 15. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'i'afitu : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke to e lipooti hake ha me'a 'oku lolotonga 'i he Falé, 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku ke lolotonga 'i he Fale Alea pē 'o Tongá 'a e Feitu'u na . Mālō.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli, 2019 fakataha mo e Ngaahi Fakatonutonu kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mō'ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue

Fakalofonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga fakataha mo 'ene Ngaahi Fakatonutonu kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile : 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ikai ke loto ki ai e toko 3.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, kuo tali 'e he Falé ni 'a e Lao Fakaangaanga ko ení, fakataha mo hono Ngaahi Fakatonutonu. Fakamālō atu Hou'eiki kuo lava 'etau ngāue ki he 'asenita fika 4.

Tau hoko atu ki he 'asenita fika 5. Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ko ení, na'e 'i ai e ngaahi liliu na'e toki tufa atu ke mou me'a ki ai. 'A ia ko e fika 1(a), 2(a) ko e ngaahi fakatonutonu ia na'e 'omai mei he 'Eiki Minisitā Laó ki he Lao Fakaangaanga ko ia fika 5.1 mo e 5.2. 'Oku ou kole atu ki he ...

Kole ki ha aofangatuku he Fokotu'u ke toloi alea'i ngaahi Lao ke alasi mafai Tu'i

Lord Fusitu'a : Sea kātaki. 'Oku kei tu'u e fokotu'u 'a e motu'á ni, ke toloi kotoa e ngaahi Lao ko ē 'oku ne alasi e mafai e Tamá, na'e te'eki ke fai ha pāloti ki ai, pē ko e hā ha aofangatuku 'a e Feitu'u na ki ai.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Lao me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao : Ko 'eku laú 'Eiki Sea, 'oku te'eki ai ke kamata 'etau aleá, 'oku 'ai ke toloi ko e... alasi e mafai e Tu'i. Tau 'alu mu'a ki he Laó, tau sio ki ai, he 'oku 'ikai ke fai ha me'a pehē.

Lord Fusitu'a : Sea, ko e fokotu'u he'etau 'uluaki avá, pea na'e 'i ai e pou pou.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, kātaki fakamolemole, kole ange mu'a ke to e fakaongo mai 'ene fakahoha'a.

'Eiki Sea : Me'a mai Fakafofonga Nōpele Ongō Niua.

Fakama'ala'ala he fokotu'u ke toloi feme'a'aki he lao kae fakafoki fai ki ai ngāue Pule'anga

Lord Fusitu'a : Sea, koe'uhi ko e liliu māfatukituki taha eni ki he Konisitūtoné, talu 'etau liliu Pule'anga 'i he 2010, pea mo e ...

<008>

Taimi: 1445-1450

Lord Fusitu'a: pehē 'e he motu'a ni 'oku te'eki ke fe'unga e ki'i uike ia 'e taha ke mau lau he ko ē na'e kei lele pē 'etau ngāue 'a tautolu. Pea 'i he makatu'unga 'oku tui e motu'a ni ko e

fakatonutonu kotoa ki he Konisitūtone ‘oku monuka ai e Kupu 51 Kupu (7) he ‘oku ne alasi e mafai ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i Fakataha Tokoni. ‘Oku tonu ke fakafoki pē toloi e lao ko eni ke to e fai ha ngāue ‘a e Pule’anga ki ai pea toki ‘omi ki he Fale ni ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fakatonutonu atu au Sea. Lao ko eni, na'e 'osi, kuo lava e uike. Me'a atu e kau Nōpele me'a ki ai. Ko e 'ū lao eni 'e ono na'e 'omai mei he Fakataha Tokoni. Mou 'osi me'a ki ai pea kapau te mou me'a hifo pē moutolu he taimi ni founa ko ena 'oku 'omai 'aki. Kapau te mou me'a ki ai, maau hono 'ai fo'ou, liliu, me'a 'oku tāmāte. Ko e toé pē eni ia ke tau hanga 'e tautolu 'o alea'i. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'oku ...

Taukave monuka fakatonutonu he Kupu 51(7) he fakatonutonu mai ko eni e Lao

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e 'uluaki kupu 'o e 'uluaki e fo'i lao 'oku ne fakatonutonu 'a e founa fakanofō 'o e 'Ateni Seniale 'a ia 'oku monuka ai 'a e Kupu 51 Kupu (7) e Konisitūtone 'Eiki Sea. Ko e fakatonutonu 'uluaki kupu 'o e 'uluaki lao fakatonutonu 'oku ne to'o 'a e tau'atāina e Tama ke kumi fale'i mei Fakataha Tokoni kuo pau ke kumi fale'i, kuo pau ke ne fakanofō pē 'a e ni'ihī mei he kōmiti ...

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: 'Oku fakanofō he Minisitā Lao 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu. Ko e lao ko eni 'Eiki Sea 'ikai ko ha lao fo'ou eni. 'Osi fou mai eni 'i he Fale Alea, fai hono tālanga'i.

Lord Fusitu'a: Sea ko e hā e pōini pē ko e fo'ou pē 'oku ta'efo'ou, ko e pōini 'oku monuka ai e Kupu 51 Kupu (7) e Konisitūtone.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ...

Lord Fusitu'a: 'Oku pehē Kupu 51 Kupu (7) Ko e ngafa mafai e Kapineti ke nau fakalele e *Executive* ka he 'ikai ke nau alasi e mafai 'a 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni. Ko e 'uluaki kupu 'o e 'uluaki lao 'oku ne to'o 'a e mafai 'a e Tama ke kumi fale'i mei he ...

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu. Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Mei he Fakataha Tokoni ki hono fakanofō 'o e 'Ateni Seniale ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Lao.

Lord Fusitu'a: Kuo pau ke fakaongoongo ia ki he poate 'oku fakanofō ia he Minisitā Lao tokotaha pē.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao ...

'Eiki Palēmia: 'E Sea ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale ko eni. Ko u kole ange ki he Nōpele ko eni. Tuku mu'a e fakamanavahē kalae, ko e 'ai atu 'etau me'a ko e tala ko e to'o e mafai e Tu'i.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'e Sea.

'Eiki Palēmia: 'Oua te ke 'omai e Tu'i ke fakamanavahē 'aki kimautolu.

Lord Fusitu'a: Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu. Pea 'oku, ko e lea 'oku fakafo'ituitui ena 'oku tapui he'etau tu'utu'uni, me'a hifo e lao ko e hā e 'uhinga na'a ke me'a ai mo Lōpeti Senituli 'i he letiō 'oku faka'ofa e Pule'anga he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amou loea ke ne matatali e 'ū fehu'i ko eni ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea.

Lord Fusitu'a: 'Oku tonu ho'o lau ko ia he 'oku monuka e Konisitūtone ...

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Lord Fusitu'a: He 'ū lao fakatonutonu ko eni.

Veivosa Taka: Tapu mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko 'eku fakahoha'a 'oku, kuo kamata 'a e malanga ki he lao ko eni pē 'oku fakahoko mai 'e he Kalake hono lau pea tau toki malanga pē kuo 'atā ia ke mau, 'oku te'eki ke fakama'ala'ala mai he Minisitā Lao ka ko e fehu'i atu pē Sea. Mālō.

Lord Fusitu'a: Ko e tokoni atu ki ai 'Eiki Sea 'oku kei tu'u e fokotu'u e motu'a ni ke pālōti'i pea toki hoko leva ha ngāue ki he lao.

Veivosa Taka: Sea ...

Fokotu'u ke mohetolo atu fo'i lao fai ai longoa'a kae hoko ki he 'asenita kehe Fale

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fokotu'u atu kātaki. 'E Sea ki'i fokotu'u atu, 'oku lahi 'etau 'ū lao 'a tautolu mo e 'ū tu'utu'uni 'oku hoko hake. Fēfē kapau te tau 'alu tautolu ki he ngaahi Fokotu'u Tu'utu'uni mo e ngaahi me'a pehē kae mohetolo atu e lao ko eni ke to e lau ange 'e he Hou'eiki Mēmipa kae toki fai e ki'i fakakaukau ko ia 'a mui ange ko e ki'i fokotu'u atu ia kae hoko atu 'etau ngāue.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i pou pou atu ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā pau ko e fo'i ono ia ko eni pea to e, pea toloi atu ia ka tau hoko atu ā ki ha me'a 'e taha hangē 'oku ai e, te'eki ke mahino lelei pē ko e hā e hala fononga 'oku tau fou ai he me'a ko eni.

Veivosa Taka: Sea ... ki'i tokoni pē Sea

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tānaki pē Sea. Ko 'eku tānaki. 'Oku mahu'inga ko e mahu'inga e lao ko eni he 'oku 'osi 'a e fakamaau 'e taha 'i he ta'u ni. Pea ko e 'ū lao, Hou'eiki mou hanga me'a hifo ki he liliu ko eni. Ko e liliu ko eni 'i he tafa'aki pē 'e taha.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e hā e fekau'aki mo e 'osi e fakamaau 'e taha he ta'u ni pea mo e ...

<009>

Taimi: 1450-1455

Lord Fusitu'a: .....maumau'i 'e he Pule'angá 'a e Kupu 51 (7) 'a e Konisitūtone. Ko e hā 'ena fekau'aki?

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu ki he Hou'eiki. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Sea 'oku ou tu'u hake pē au ia Sea ke lave ko e hā ha taimi pau kapau 'e fai ha'atau 'unu, ko e hā ha taimi pau, ko e hā ha 'aho pau 'oku lava ai ke nau lau e me'a ko ení.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea fakamolemole. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e kole pē. Ko e 'asenitá, 'oku hangē kiate au na'e 'omai e tohi fekau'aki mo e 'ū Lao ko ení ko e fakavavevave. Pea 'oku totonu Sea ke 'uluaki lau e Laó, kae toki fai ha fokotu'u. Ka 'oku 'ikai ko e mu'omu'a e fokotu'ú hono lau mai e 'asenitá. Ko ē kuo mu'omu'a e fokotu'u 'a e Nōpele ko ē,

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku te'eki ke lau 'etau Laó Sea.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e 'aho ko ē na'a tau ngāue ai ko ē ki he Lao ki he 'Inivesi Mulí, ko e me'a eni e 'Eiki Sea, sai, tau liliu ā 'o Kōmiti he 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha 'asenita e Falé. 'A ia ko e Lao pē ia ko iá na'e lau, na'e tohi 'o kole fakavavevavé, 'a e 'Inivesi Mulí.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole Sea ko e,

Lord Fusitu'a: He ka 'ikai, 'oku ke hanga 'e koe 'o fakahalaki e tu'utu'uni e 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu mai pē motu'a ni Sea ka 'oku hangē kia au ko e tohi kehe eni ia 'oku 'uhinga ki ai na'e toki 'omai. Pea 'oku totonu ke lau e tohi ko iá Sea mo e Laó.

Lord Fusitu'a: Ko e fakatonutonu eni, ko e kehé eni 'oku me'a'aki 'e he Minisitā Polisi.

'Eiki Sea: Kātaki pē Hou'eiki Fakafofonga e Ongō Niuá, 'oku 'i ai e tohi fo'ou na'e tufa mai ki he 'Ofisí ni, 'oku te'eki ai ke lau. Ka ko e 'uhinga 'oku te'eki ke lau ai e tohi ko ení,

Lord Fusitu'a: Ko ia 'Eiki Sea. Ko ia 'oku 'ikai ke lave'i ia he'emau, 'e he Hou'eiki 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ko u tui pē 'oku 'osi mea'i pē 'e he Hou'eiki Minisitā ka ko e 'uhinga 'oku te'eki ke lau ai e tohi ko eni he 'oku kei fai e feme'a'akí 'i he'etau fakahokohoko ngāué. Ko 'etau 'asenita, makatu'unga 'i he fokotu'u ko eni mei he Hou'eiki Nōpele ko ia e Ongo Niua, 'oku 'i ai e fehu'ia 'e he kau Fakafofonga pē 'oku totonu pē 'ikai ke fakahū mai e ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e feme'a'akí, 'i he tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'etau Tu'utu'uni Ngāué. Pē 'oku totonu ke fakahū mai pē 'ikai. 'Oku 'i ai e ngaahi makatu'unga 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Nōpele, ne tuhu'i mai ko e Kupu 51 (7).

'Eiki Palēmia: Sea,

'Eiki Sea: 'Oku hanga 'e he Lao ko eni 'o monuka ka 'oku te'eki ke u lava 'o fakapapau'i atu pē 'oku mo'oni 'ene fokotu'ú pē 'ikai. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Taukave Palēmia 'ikai ha taumu'a Pule'anga ke to'o mafai Tu'i

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'a e Hou'eiki e Falé ni. Ko u kole atu Hou'eiki, tau talanoa ma'a. Me'a pango pē ko e toutou 'o hake 'i Falé ni 'a e lea ko e feinga ke to'o e mafai e Tu'i. Ko u kole atu, mou fakamolemole Hou'eiki, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea, 'oleva ke 'osi atu e.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: 'Oua te ke fakailifia'i kimautolú.

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko ha fakailifia'i.

'Eiki Palēmia: Ko ho'o me'a ia 'oku fai ko hono faka,

Lord Fusitu'a: Faka'apa'apa'i e Feitu'u na 'Eiki Palēmia ka ko 'etau Tu'utu'uni ke fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Tuku ho'o 'omai e Tu'i ke fakamanavahē'i'aki mautolú.

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko ha fakamanavahē ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku mou mea'i pē 'etau Tu'utu'uni. Ko 'ene taimi pē 'oku 'i ai ha fakatonutonu pea mou kātaki 'o me'a hifo ki lalo.

Fakatonutonu ko e lao fakatonutonu ‘oku ne alasi mafai Tu’i ke fakanofu ‘Ateni Seniale

Lord Fusitu'a: Ko ia. Ko e fakatonutonu atu ko e toutou me’a mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga ia ke alasi e mafai ‘Ene ‘Afió hangē ko e lave e motu’a ni. ‘Uluaki Kupu, ‘uluaki Lao Fakatonutónú, alasi e mafai ‘o ‘Ene ‘Afió ki hono fakanofu e ‘Ateni Senialé ta’etoeveiveiua.

Taukave Pule’anga ‘oku ngofua ke liliu ngaahi mafai faka-Executive ‘e he Kapineti

Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē Sea ka u fakalavelave atu he me’a ‘oku me’a mai ai e Feitu’u na. ‘A ia ko e poini ia ko ē ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Nōpele ‘o Niuá, ‘oku tapu ke fai ha liliu ki he ngaahi mafai ko ení ‘o fakatatau ki he Kupu 51. Sea, ‘oku ‘ikai ke tapui ia ai. Ko e ngaahi tapu ko ē he Konisitūtone Sea ko e hokohoko ki he taloní. Ko e Kupu 51 ia ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ne vahe’i mai pē me’a ‘oku hanga ‘e he Konisitūtone ‘o tala he taimi ko iá ko e mafai Executive ‘o e Kapinetí, mo ia he ‘ikai ke lava ki ai e Kapinetí. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku tapu ke liliu e ngaahi ‘ū me’a ko iá Sea.

Tui ta’eveiveiua ope mai faitu’utu’uni Kapineti ki he Tu’i

Lord Fusitu'a: ‘Eiki Sea, ko e mafai ko ē ‘oku ‘oange ki he fakanofu ‘o ‘Ene ‘Afió ‘a e ‘Ateni Senialé ko e fakatonutonu eni. ‘Oku fakatonutonu ‘e he Kōmiti ‘oku fakanofu ‘e he Minisitā tokotaha, ‘oku fakaongoongo ki Kapineti ‘Eiki Sea. Ko e fakanofu ia, ko e ope mai ia ‘a Kapineti ki he mafai ‘Ene ‘Afió ‘i Fakataha Tokoní ‘Eiki Sea, ta’etoeveiveiua.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i tokoni Sea.

Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē ka u faka’osi atu. Ko e Lao ko ení, na’e ‘ave ia ki he Kōmiti Lao e Pule’angá na’e ‘i ai e ‘Ateni Senialé. Ko e ‘uhinga ko ē fakahoko atu ...

<001>

Taimi: 1455-1500

Eiki Minisitā Polisi: .. Sea ko e *criteria* ki hono liliu e Konisitūtone kuo pau ke loto kātoa ki ai e Kapinetí. Ko e, mo e ngaahi mafai kehe ‘oku tapu ke to e ue’i e hohoko ki he taloní. Ko e Kupu 51 ia ‘oku ‘uhinga pē ko e mafai Executive lolotonga ‘o e Kapinetí.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Eiki Minisitā Polisi: ‘A ia ko ‘ene paasi eni mei he Kōmiti Lao ‘a e Pule’angá ‘o ‘omai ko ē ki hení Sea.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Eiki Minisitā Polisi: ‘Osi paasi eni ia he Fale Alea kimu’a.

'Eiki Sea: Me'a mai e fakatonutonú.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki 'a e *unanimous* 'a e Kapinetí mo e monuka e 51 (7). 'Oku monuka 'a e 51 (7) ta'etoeveiveiua. To'o mei he'ene 'Afió

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu atu,

Lord Fusitu'a: ...'a e fili mei, 'a e fale'i 'a Fakataha Tokoní.

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu atu. Toko 'alu koe 'o fai ho'o faka'uhinga.

Lord Fusitu'a: 'Oange ki he poate 'oku fakanofu tokotaha 'e he Minisitā 'o fakaongoongo ki Kapineti, ta'etoeveiveiua.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Toki me'a atu koe mo ho'o faka'uhingá, 'alu ki he Fakamaau'angá. Tau 'osi, hufanga mo e, 'i he fakatápú. 'Oku ke pehē ko e fu'u Fale Alea na'e paasi ai e 'ū Lao ko ení, 'ikai ke nau, na'a nau hala, ma'u hala? Hou'eiki ko ení, tokolahia tahá na'e 'i ai. 'Oku pau pē ia na'e, ko e 'ū Lao eni na'e foki mai mei he Fakataha Tokoní. Na'e foki mai mei he Fakataha Tokoní ko hono 'uhingá,

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e fehu'i, ko e 'uhinga ki he 'ū Lao fē.

'Eiki Minisitā Lao: 'U Lao kātoa ko ení, Lao 'e 6 ko ení na'e foki kātoa mai mei he Fakataha Tokoní. Pea ko 'ene foki mai mei he Fakataha Tokoní ko hono 'uhingá,

Lord Fusitu'a: Ko e foki mai mei he Fakataha Tokoní koe'uhí ko e monuka e Kupu 51(7).

'Eiki Minisitā Lao: 'Ikai 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia. Ko e 'uhinga na'e foki mai aí ko e pehē ko e Kapineti ko ení 'oku 'ikai ko e Kapineti ia na'e tali aí. Ko e 'uhingá pē ia. 'Osi tali kotoa fakalao kotoa.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: 'E hā, te u to e 'oatu e tu'utu'uní.

Lord Fusitu'a: Paasi 'e he Falé 'oku 'ikai ke haohaoa e Falé. Na'e 'osi vakai ki ai 'a e motu'a ni pea na'e lave motu'a ni ki ai he 'aho ko ē na'e paasi ai e 'ū Lao ko eni.

'Eiki Minisitā Lao: Vakai ki ai he ko hai koā koe.

Lord Fusitu'a: 'Oku monuka ai e 51 (7) ta'etoeveiveiua ai 'Eiki Sea kātaki.

'Eiki Minisitā Lao: Vakai koe ki hē na'e tali kātoa e Laó.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Falé 'eiki ni. Sea ko e fokotu'u ko eni 'oku ke me'a mai na'e fokotu'u mai e Fakafofonga Niua, 'oku te'eki ai ke pou pou'i. Ka kuo faka'atā ia ke me'a mai. Ko e fokotu'u atu ia Sea mo e fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea na'e fokotu'u 'e he motu'a ni 'i he 'uluaki 'ahó pea pou pou'i pē he 'aho pē ko iá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoní atu mu'a kātaki, ki'i faingamālie. Sai pē Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. Ko u ki'i tokoní pē 'aku ia, ko e fo'i tefito'i Lao ko eni 'o e ngaahi liliu ki he Konisitūtone 'e 6 ko ení, ko hono hisitoliá, na'e 'osi fakahū mai mei he Pule'angá kimu'a e Kapineti ko ení, 'o paasi mei ai pea nau fakahū mai ki he Fale Alea ko eni 'i he 'aho ko iá. Pea fakapaasi mei ai, mahalo na'e 'i ai pē 'a e Nōpele ko ení, fakapaasi mei ai. Pea 'ave ki he Fakataha Tokoní, pea ko e kole mai eni e Fakataha Tokoní, fakafoki atu mu'a koe'uhí kuo liliu 'a e Fale Alea pea kuo liliu mo e Kapineti ko 'ení ke to e 'omai mu'a ke to e tālanga'i 'i he Fale Alea, pea toki fakafoki ange. Ko ia pē. 'Oku hangē 'etau talanoá 'atautolu he 'aho ní na'e 'ikai ke 'i ai ha hisitolia.

Lord Fusitu'a: Sea ko u fakatonutonu atu, fakatonutonu Sea, Sea fakatonutonu. 'O hangē pē ko e lave 'anenaí ki he fakamaau fo'ou. Ko e hā e fekau'aki e hisitolia 'o e fo'i Laó, pea mo e monuka e Konisitūtone 'e he fo'i Lao Fakaangaanga ko eni 'oku tau lolotonga ngāue ki aí.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'osi mahino kia au e hisitolia e Lao ko ení. Pea, kaekehe, ko 'ene tu'u ko ē 'i he 'aho ní, 'oku lolotonga 'i ai e fokotu'u 'i he Fale Alea, Kuo fokotu'u mai 'e he Fakafofonga e Ongo Niua. Pea 'e malava pē ke 'i ai e ngaahi makatu'unga fo'ou kuo fakatokanga'i 'e he Hou'eiki 'i he 'aho ni. Tuku kehe me'a ko eni na'e hoko ko ē he kuohilí. 'A ia 'oku 'osi mahino ia 'oku 'osi 'i ai e *precedent* na'e paasi e Lao ko ení pē ko ha founa makehe pē fo'i Lao ko ení na'e 'osi paasi pea tali 'e he Falé ni 'o fakahū atu ki he Fakataha Tokoní.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tali nounou atu pē au Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e pehē ko ē 'oku to'o e mafaí, kapau te mou me'a hifo ki ai. Ko e kehekehe pē, 'a e fale'i 'o e Tu'í. 'I he kimu'á ko e fale'i 'o e Tu'í 'e he pēnolo. Lao ko ení, ko e fale'i e Tu'í 'e he *Judicial and Legal Services Commission*.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: 'Ikai ke to'o ia, ka ko e hā ho'o me'a 'oku fakatonutonú.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e *Judicial Penal* 'a e Fakataha Tokoní, 'oku fakanofa 'e he 'Ene 'Afió mei hono finangaló pea kumi fale'i mei ai.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu Sea.

Lord Fusitu'a: Kuo to'o 'a e tau'atāina ia 'a 'Ene 'Afió pea fakamālohi'i ia kuo pau ke ke fakanofo pē

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: .. mei he kau fakamaau 'oku 'oatu 'e he Kōmiti ko ení, 'o fakanofo tokotaha ē pea pule ki ai 'a Kapineti.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Falé 'eikí 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu ke tau lau e Laó. Ke lau e Laó, ka ko e fokotu'u atu ia 'Eiki Sea ki he Feitu'u na.

Lord Fusitu'a: Ko u fakatonutonu atu. Kuo pau ke tau ngāue'aki e fokotu'ú pea toki lau e Laó. He ka lau e Laó, 'oku te'eki ke pāloti'i e fokotu'ú,

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonú.

Lord Fusitu'a: ... he 'oku pehē 'e he fokotu'ú 'oku 'ikai tonu ke lau.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonú, 'oku 'ikai ke 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko ē. Ka 'oku pou pou e fokotu'u ko u 'oatú.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a ko ení na'e fokotu'u he 'uluaki 'ahó pea pou poua 'Eiki Sea. Kae me'a ha taha ki he Henisaatí.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i tokoni atu. Sea hangē kiate au mahalo 'e ma'u tatau pē pea mo e lekootí. Na'e pehē 'e ki'i fakatatafe 'a e Laó ka tau, kae tokanga mu'a ki he kupu'i Lao ko ia na'e fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā ko ia e Fefakatau'akí, kae 'oleva ke ma'u ha'amau taimi fe'unga pea mo e Hou'eikí koe'uhí ke fai ai hono lau 'o e Laó. Pea ko u tui au ko e fu'u uike 2 ko eni meimei 3, uike 2 ko ení kuo 'osi lava hono lau e Laó. Ko ia Sea ko u fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Hou'eiki, mou fakatokanga'i pē 'etau taimí. Kole atu ke tau *break*.

(Na'e toloi heni 'a e Fale)

<001>

Taimi : 1520-1525

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua).

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie, Hou'eiki. Ko 'etau feme'a'aki he taimi ni, 'oku fekau'aki ia pea mo hono fakahū mai e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ko ē ki he Konisitūtone, 'i he 'fika 5.1. 'etau 'asenita.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kātaki mu'a, ki'i sekoni pē 30, kātaki.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā 'oku lolotonga fai 'eku lea, kātaki. Ko 'etau feme'a'aki he taimi ni, 'oku fekau'aki ia pea mo 'etau Tu'utu'uni Ngāue, fakatatau ki he Konisitūtonē. Pea 'i he'ene pehē, 'oku tonu pē ke tukuange ha faingamālie ke fai ha feme'a'aki he fokotu'u ...

<006>

Taimi : 1525-1530

'Eiki Sea : ..ko eni 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Hou'eiki Nōpele. Kaiekehe 'i he taimi ko ia na'a tau mālōlō aī, na'e fai pē 'a e kumi fale'i ki he Kalaké, pehē foki ki he *Acting Attorney General*, pea 'oku kamata ke mahino mai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Fakahinohino Lao. Pea 'i he'ene pehē 'oku ou tui pē, 'e malava pē ke tau solova'i 'a e *issue* ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he Fakafofonga Nōpele. Hou'eiki, 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Nōpele ko ia 'o Niuá, 'a e Kupu 51(7) ke mou me'a ki ai. Te u lau atu 'a e Kupu ko ení, koe'uhi ke mahino ki he Falé, 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele. 'Osi pē 'eku laú, te u 'oatu leva e faka'uhinga.

Kupu 51(7) e Konisitūtone fekau'aki mo e mafai e Kapineti

Ko e Kupu 51 'oku fekau'aki ia pea mo e mafai 'a e Kapineti 'oku hulu'i mai ia 'i he Kupu 51 'o e Konisitūtoné, 'oku ui ko e fatongia, fa'ahinga 'oku kau ki he, pea mo e ngaahi mafai 'o e Kapineti. 'Oku kupu 1, 2, 3, 4,. 5, 6 kupu faka'osi 'a e kupu 7 'oku fai ki ai 'a e tokanga. Ko e kupu ko ení te u lau atu.

“Ko e lea Mafai Pule, 'i he kupu si'i (1) 'oku 'ikai ke kau ai 'a e ngaahi mafai 'oku 'i he Tu'í mo e Tu'í 'i he Fakataha Tokoní, 'o tatau ai pē, pē 'oku fakahā 'e he Konisitūtoné ni, pē ko ha Lao he Fale Aleá, ha Lao si'i mo ha ngaahi totonu, faka-Tu'i.

'A ia ko e kupu si'i (7) ko e kupu faka'uhinga eni. 'Oku ne hanga 'o hulu'i mai 'a e 'uhinga 'o e Mafai Pule. 'A ia 'oku hā 'i he Kupu 51(1).

'I hono fakalea 'e tahá, 'oku talamai 'e he kupu ko ení, ko e Mafai Pulé, 'a ia 'oku 'i he Kapineti, ko e *Executive authority* 'i he Kapinetí, 'oku 'ikai ke kau ki ai, pē 'i ai ha kaunga 'a e *Executive authority* pē ngata pē 'a e *Executive authority* 'oku 'i he Kapineti - 'a e mafai 'oku 'i he Tu'í, pea mo e Tu'í 'i he Fakataha Tokoni.

Ko e liliu ko eni ki he Konisitūtone 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e Kupu 79 'o e Konisitūtone. Ko e Kupu 79, 'oku ne hanga 'o fakangofua ke hanga 'e he Fale Aleá 'o fakatonutonu 'a e Konisitūtone, ka te u lau atu 'a e konga ko eni. Kapau 'oku 'ikai ke ui'i 'a e ngaahi Lao 'o e tau'atāina mo e ngaahi Lao 'oku kau ki he hokohoko Tu'í, pea mo e ngaahi tofi'á, pea mo e ngaahi Hingoa Hou'eiki Nōpele Ma'u Tofi'a Tukufakaholo.

'Oku 'atā ki he Falé ni, ke liliu ha Lao, pē ko ha konga 'a e Konisitūtoné, tukukehe 'o kapau 'oku hanga 'e he Lao ko iá 'o alasi 'a e hokohoko ki he Tu'í pea mo e ngaahi tofi'á, pea mo e ngaahi Hingoa 'o e Hou'eiki Nōpele ma'u tofi'a tukufakahoko.

Ko e Lao ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'angá, 'oku 'ikai ke felāve'i ia pea mo e hokohoko 'o

e Tu'í, mo e ngaahi tofi'á, hingoa 'o e Hou'eiki Nōpele ma'u tofi'á, mo 'enau tukufakaholo. Te u to e fakamahino'i atu.

Ko e me'a ko ia 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Nōpele Ongō Niuá, fekau'aki mo e Kupu 51 (7) ko e faka'uhinga ia 'a e mafai 'oku 'i he Kapineti. 'Oku 'ikai ko ha fakangatangata ia ki he mafai 'o e Fale Aleá, ke ne liliu ha Lao. Pea ko e ngaahi faka'uhinga ko ení, na'e 'osi fakapapau'i pē mei he Fale'i fakalao ko eni 'a e Pule'angá, pea 'oku mau loto taha ki ai pea mo e fale'i ko ia 'oku 'omai mei he Kalake. Fakafofonga Nōpele Ongō Niuá.

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea, pea 'oku ou faka'apa'apa'i 'aupito e fakama'ala'ala kuo 'omi 'e he Feitu'u na. 'Oku 'atā ia ki he Falé ni ke tau fa'u Lao, ka kapau ko e kakano 'o e Laó, 'oku ne 'oku monuka ai 'a e Kupu 51 (7) 'oku fiema'u leva ia ke fakafoki 'Eiki Sea. 'Oku ..

<008>

Taimi: 1530-1535

Lord Fusitu'a: ... Mahino ta'etoeveiveiua 'a e me'a 'oku tapu'i ke ...

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu Sea.

Lord Fusitu'a: Ke alea'i he Fale. Pea 'oku 'ikai ke pehē 'e he motu'a ni ia 'oku tapu'i ke alea'i he Fale.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e fakatonutonu ko eni Sea ko u tui mahino ange. Tu'utu'uni kātoa 'a e Fakataha Tokoni. Te u toki 'oatu ha'o tatau ai Sea. 'Ikai ke *refer* hala ke tei... ki he 51 (7), tu'utu'uni kātoa e Fale Alea, 'a e Fakataha Tokoni. Kau ki he 'ū lao ko eni. Ko e 'uhinga pē na'e 'ikai ke me'a ia ke tali mai ai he ko e Kapineti kehe 'eni, Kapineti kehe na'e tali ai hala ke 'i ai kātoa e fu'u kau lao ē kātoa ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Fakataha Tokoni.

Taukave hanga 'e he Lao 'o to'o mafai Tu'i ke kumi fale'i mei he Fakataha Tokoni

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea 'o hangē pē ko e lave 'anenai 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki 'a e lao pea mo e Pule'anga ko ia kimu'a pea mo e lao ko eni. Ko e lao ko eni ko e kakano 'o e lao ko eni 'oku ne alasi e 51 (7) he 'oku ne to'o 'a e tau'atāina e Tama ke kumi fale'i mei Fakataha Tokoni.

'Eiki Minisitā Lao: Sea.

Lord Fusitu'a: Pea kuo fakamālohi'i ia ...

'Eiki Minisitā Lao: Ko e to e fakatonutonu ko eni Sea ...

Lord Fusitu'a: Ke fakanofa mei he *Judicial Services Commission* ...

'Eiki Minisitā Lao: 'E mahino ko 'ene 'osi pē 'a'ana eni 'e 'ikai ke u to e lea atu au.

Lord Fusitu'a: 'Oku fakanofa pē 'e he Minisitā ...

'Eiki Minisitā Lao: Tu'utu'uni Fakataha Tokoni.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao ko ho'o fakatonutonu?

Lord Fusitu'a: Ko e ola ia e lao 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu. 'Eiki Sea, tu'utu'uni 'e 3 'a e Fakataha Tokoni. Hala ke nau teitei me'a ai ki he kupu ko 'eni. Ko e 'uhinga pē ia ko e 79. Pea mo e 'uhinga ko e Kapineti. Hala.

Taukave kapau 'oku monuka Konisitūtone tonu ke fakafoki lao ki he Pule'anga

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Na u 'osi fakahā 'anenai 'oku hala ha fekau'aki e tu'utu'uni 'a e Fakataha Tokoni mei he Pule'anga kuo hili mo e lao kuo hili pea mo 'etau ngāue'i 'a e lao 'oku tau lolotonga ngāue ki ai. Kapau ko e kakano e lao ...

'Eiki Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu. Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: 'Oku monuka ai e 51 (7) 'oku 'ikai ke fakahoko atu he motu'a ni ia 'oku tapui ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Fusitu'a: Ka kapau 'oku monuka e 51 (7) e kakano e lao ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o ...

'Eiki Palēmia: 'Uluaki ka ko u 'uluaki kole fakamolemole pē na'a hangē 'oku ngali fakahaleleu 'a e fakatonutonu 'a e motu'a ni ka ko 'eku fokotu'u atu na'a ke 'osi lau mai e Kupu 79. Pea ma'u mai mo e fale'i 'a e 'Ateni Seniale. Hou'eiki, ko e fale'i ē kuo 'omai. Kapau pē 'e to e lau mai ka ko u fokotu'u atu.

Lord Fusitu'a: Ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Fai ha'o tu'utu'uni ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: He ko u tui, mau tui mautolu ki he Kupu 79 ...

Taukave 'ikai ha me'a 'e maumau ke kehekehe faka'uhinga'i Lao mo e 'Ateni Seniale

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e 'Ateni Seniale, 'oku ngāue ia ki he Pule'anga pē ko e Fakahinohino Lao ia 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e maumau ka kehekehe 'a e ma'u 'a e 'Ateni Seniale mo e ma'u fakalao 'a e ni'ihī he Fale ni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e maumau ai 'Eiki Sea. Pea 'oku kei tu'uma'u pē motu'a ni 'oku monuka 'a e 51(7) he 'oku alasi 'a e tau'atāina 'a 'Ene 'Afio ke kumi fale'i mei Fakataha Tokoni. Kuo pau ke muimui ki he fokotu'u 'a e kōmiti 'oku fili tokotaha 'e he Minisitā Lao 'a ia 'oku fakaongoongo ia ki Kapineti.

Kole ke faitu'utu'uni Sea hili ange ma'u fale'i mei he Fakahinohino Lao

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea kuo mahino e me'a ia 'a e 'Eiki Nōpele. Sea ko e kole pē ke fakamokomoko e Fale ko hono 'uhinga ko e Fale fa'u lao eni 'a e fonua pea 'oku totonu pē ke 'uluaki ke tau'atāina pea ua faitotonu hono fatongia fakalao foki. Ko e fale'i ena na'e 'omai Sea ko e, na'e 'amanaki ke fokoutua hake e motu'a ni 'o malanga atu he Kupu 79 pē he ko hono kamata hono fakalea 'oku pehē " 'Oku ngofua ki he Fale Alea ke alea'i ki hono fakatonutonu 'o e Konisitūtone kapau 'oku 'ikai ko e ue'i 'o e ngaahi lao 'o e tau'atāina, ngaahi lao 'oku kau ke hokohoko ki he Tu'i mo e ngaahi tofi'a mo e hingoa 'o e Hou'eiki Nōpele ma'u tofi'a tukufakaholo." Ko e me'a ia 'oku fakataputapu mai Sea kuo me'a mai e Feitu'u na ko u tui au *black and white* pē ia. Ka ko 'eku kole ke angalelei 'e Sea 'o pukepuke mu'a ha ...

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ke fai ha'o tu'utu'uni ko hono 'uhinga ko, 'oku 'ikai ke 'aonga ia ke hanga 'e he Nōpele ko eni 'o Niua 'o pule'i kātoa kitautolu.

Lord Fusitu'a: Sea ko e fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: 'O hangē pē ko e lave 'a e motu'a ni 'anenai 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'ekea 'e he motu'a ni 'a e totonu 'a e Kupu 79 pea mo e tau'atāina 'oku ne tuku mai ke alea'i e ngaahi lao. Ka ko e fokotu'u lao mai ko ē 'a e Pule'anga ki Fale Alea ko e taha ia 'a 'enau ngāue'aki 'a 'enau mafai faka-*Executive* ke fokotu'u mai 'a e lao 'a e Pule'anga. Kapau 'oku kau ia he 'enau ngāue'aki 'enau mafai *executive* 'oku tapu leva 'i he 51 (7) ke nau alasi e tau'atāina 'a 'Ene 'Afio ki he fili ni'ihī ko ē 'e kumi fale'i ki ai pea ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ka u fakatonutonu atu Sea fakamolemole ...

<009>

Taimi: 1535-1540

Lord Fusitu'a: ... to'o mei ai 'a e ngaahi lakanga ko eni 'oku 'ikai ke faka-Politikale.

'Eiki Minisitā Polisi : Ka u fakatonutonu 'a e Nōpele Sea. Ko e fakatonutonu 'oku pehē ni. Ko e fakalelei ko ē ki he Konisitūtoné na'e fakahoko he 2010, na'e momoi ai 'a e ngaahi mafai 'o 'Ene 'Afiō. Ko 'ene lava ia he Konisitūtone. Ko hono 'uhingá ko e Kupu 79 'oku 'atā. Ko ia ko e me'a 'oku ne fokotu'u mai ko e fo'i fananga ia pea mo e fo'i me'a fakafo'ituitui pē 'a'ana.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu 'Eiki Sea. 'O hangē ko e me'a 'a e Vava'u 15 ko e folofola tonu 'a Tupou V 'a ia ko e 'uhinga ia na'e tuku ai 'a e mafai ki he fakanofu 'o e Fakamaau'angá, 'iate iá, he kapau 'e 'ikai, ko e Pule'anga ia 'o e 'ahó, 'e fakaaaoa ia. Pea ko hai te ne malu'i 'a e koloa 'a hoku e kakaí mo 'enau tau'atāina.

'Eiki Sea : Mou feme'a'aki moutolu he fo'i tefito'i Laó, mou me'a mai 'i he Kupu 51(7).

'Eiki Palēmia : 'E faingata'a Sea ke tau talanoa 'i he Kupu 51, kae tukuange 'a e Kupu 79. Na'a ke 'osi lau mai, pea ko e fale'i ia 'a e 'Ateni Senialé, 'oku mau toko 12 heni, ko 'emau fale'i ko e 'Ateni Seniale. ....

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia : Sea, ko 'emau fale'i 'a e 'Ateni Seniale.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia : 'Oku 'ikai ke u pehē atu 'e au 'oku hala.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai ho'o Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a : 'O hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Sea, tau tipeiti mu'a he 51(7) kuo 'osi fakahā atu 'e he motu'á ni, 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'ekea 'a e mafai 'o e Kupu 79.

Fehu'ia pē na'e muimui'i he Pule'anga e laumālie & taumu'a fatu e Lao

Lord Tu'iha'angana : Sea, ki'i fehu'i atu kae toki hoko atu 'a e me'a 'a e 'Eiki Nōpele. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Alea. Hangē ko eni kuo a'u e feme'a'aki Sea 'oku kei tu'u pē foki hotau 'atamai he Lao ko ia na'e toki 'osi. 'A ia 'oku 'i ai 'a e lisi tuku makehe mo e lisi fakangatangata, meimei ofi ai.

Kaikehe ko 'eku 'oatu 'e au 'eku 'uhinga ko eni ke fakama'ala'ala mai, 'e Sea fekau'aki mo e .. kae toki hoko atu pē 'a e Nōpele, kae ki'i mālōlō hifo 'a e 'Eiki Nōpele 'o ki'i mānava. Sea, 'uhingá foki na'e 'ikai ke mau 'i heni mautolu he ... 'uhingá pē 'aku he na'e me'a mai 'a e Minisitā Laó, na'e fou mai he hisitōlia 'o e Laó ni, taimi ia ko iá, na'a mau 'i Ha'apai mautolu. Ka ko eni, ko 'eku ma'ú Sea, mahino foki eni ia ko e fa'u eni ia 'e he Pule'anga kuohili. Ko 'eku fakamālō pē au ki he Seá, hangē pē mo e ngaahi me'a pē ko ia na'e toki 'osi he Lao. Ko e me'a mahu'inga foki pē na'e fai, ko e ki'i fehu'i pē kae toki tali mai, pē na'e fai ha *consultation* pē ko ha

fetalanoa'aki. 'Uhingá foki 'e 'ikai ke hopo mai pē ha fo'i Lao 'o ha'u ki loto ki hē, pea 'i ai hono hisitōlia ko eni 'o e fo'i Lao ko eni.

Mahino na'e 'i ai e fakakaukau 'a e Taki 'o e Pule'anga ko iá, makatu'unga mei he ngaahi 'ātakai, pē ko e hā 'a e ngaahi founa ngāue 'o e taimi ko ia. Pea ne *direct* ai ki he'ene Minisitā Lao pē ko 'ene kau Minisitā, fa'u mai 'a e Lao ko ena. Pea ko ia, ko e toutou 'omai ko eni mei he Pule'anga, tui pē au na'e mahu'inga, kapau na'e fai ha me'a atu. Faka'apa'apa pē 'oku me'a 'i Fale ni 'a e Palēmia ko iá, pea mo ha kau Minisitā na'a nau fekau'aki hano fa'u e Lao ko eni 'oku fai ai e feme'a'aki. 'Eke pē ki he Pule'angá pē na'a mou ō atu ke nau ō atu 'o fakamatala'i atu 'a e laumālie mo e 'uhinga na'e fa'u ai 'a e Lao ko eni. Pea kapau 'oku 'ikai, ko u tui pē me'a ko e fa'u Lao, 'oku pau ke 'i ai 'enau fakakaukau, pea 'i ai mo hoto loto. Pea kapau ko e pehē mai pē ko ia 'a e Minsita Lao ia ko eni 'o *pick up* 'a e fo'i pulu ia 'a e kau tama kehe, 'oku ou tui ko 'ene fakakaukau pē na'e 'i ai. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke 'i ai 'a e piki ki ai pea mo hoto lotó, mo e 'uhinga na'e fa'u ai 'a e Lao ko eni mo e . Ko ia Sea ko 'eku ki'i fokoutua hake pē 'aku ia 'i he feme'a'aki.

'Eiki Minisitā Lao : Ki'i tokoni atu Fakafofonga.

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafofonga Ha'apai ke 'omai e tokoni mei he Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao : 'Oku ke talamai 'e koe, pehē mai pē Minisitā Laó *pick up*. 'E Fakafofonga, ko e Pule'anga eni ko eni, ko e me'a eni na'e tali 'e he Kapineti. Mau ōmai 'oku mau fiefia he ngāue na'e fai 'e *Lord Tu'ivakanō* 'i hono Pule'anga. Pea ko 'emau ōmai pē eni 'o to'o mai ke 'aonga 'a e fu'u hela na'a nau hela ai hono 'omai e Lao ko eni. Ko e ki'i tānaki faka'osi, Fakafofonga, kapau pē 'e 'osi eni kau tufa atu 'a e me'a mei he Fakataha Tokoni. Hala ke teitei *mention* 'e he fu'u kau Loea ko ia 'a e 51 (7) hala'atā.

Lord Tu'iha'angana : Fakamolemole pē 'Eiki Sea. 'Oleva hifo na'a to e kovi 'eku fokotu'u lelei 'aku ho'o tu'u hake. Ko ia Sea kole fakamolemole ki he 'Eiki Minisitā Lao he ngāue'aki 'a e lea ko ia, ka ko 'eku 'uhinga pē ki he Pule'anga ko eni...

<008>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'iha'angana : ... Mahino pē ia 'a e mahu'inga kiate kinautolu e Lao ni. Ka ko u tui pē, ko eni ko e Palēmia eni e Pule'angá ko ia na'e 'i heni pea na'e, na'a ne pehē pē na'a nau fa'u pea nau fakahū, he ki'i faka'eke'eke pē ki ai na'a nau, 'aki e laumālie ko ē mo e ngaahi fakakaukau na'e maama mai ki ai ke fa'u ha Lao pehē ni. Pea na'e 'osi ko iá Sea pea ko eni na'e me'a mai ia pea na'e toki fononga atu e Laó kau pē ia, mahalo na'e sai ange pē ia ke tuku'aki pē ia ke tukuange pē ke tau'atāina e 'Ateni Senialé ke fai 'ene ngāue 'aki e ngaahi 'uhinga kehekehe pē 'oku hoko he taimi ni. Kaekehe, ko e anga pē ia 'eku fokotu'ú Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ki'i kole pē ke,

Lord Tu'iha'angana: Mahu'inga pē ke muimui'i.

'Eiki Minisitā Polisi: Pē 'e laumālie lelei e 'Eiki Nōpele ka u ki'i tokoni ai leva he,

Lord Tu'iha'angana: Sai pē ia.

Taukave kau e Lao he teke mo faka'ai'ai e pule lelei

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e 'uhinga pē hono 'omai e Lao ko ení Sea. Na'e kau e Hou'eiki Fakafofonga ia 'e ni'ihi ko ē 'i he Pule'angá 'o e taimi ní, 'i he pou pou ki he Lao ko ení he taimi na'e fakahū mai 'e he Pule'angá kimu'á. Nau kei Fakafofonga kinautolu. Pea ko hono 'uhingá pē na'e tālanga'i lahi eni 'i he Fale Alea 'o Tonga 'o 'alu 'i he 'eá, mea'i 'e he kakaí pea na'e 'ikai ke 'i ai ha fakafepaki ia he taimi ko iá. Na'e tui ai 'a e Pule'angá ko ení ko e fo'i tu'utu'uni lelei pē eni ia pea ko e *policy* totonu 'i hono fokotu'u lelei na'e 'omaí pea piki leva ia 'e he Pule'angá 'o 'omai ko ení Sea. 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Ko ē kuo fai mai e fokotu'ú he 'Eiki Nōpele, ka 'oku mau tui mo'oni ko e Lao ko ení 'oku huka tonu ia ki he *governance* pē ko e 'elemēniti 'o e pule lelei 'i he fonua ni. Ka ko hono 'uhingá ko e fokotu'u 'oku 'omaí, 'oku ou fakaava 'eku fakakauká ki ai Sea ko hono 'uhingá ko e me'a mai e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apaí.

Lord Fusitu'a: Sea, ki'i fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e hā, 'oku hala 'eku leá pē Sea pē 'oku, ha e me'a 'oku,

Lord Fusitu'a: 'Io ko e fakatonutonu 'Eiki Sea. Kapau 'oku me'a mai e Minisitā, ko 'etau feinga ki he *good governance*, 'oku fehu'ia 'e he motu'a ni pē ko e *good governance* ke fakatahataha'i mai 'a e me'a na'e 'i he sino faka, ta'efakapolitikale 'o 'omi ke pule'i 'e he sino fakapolitikale. Ko e 'uhinga ē 'oku 'i he 'Ene 'Afió 'a e fakanofa e ngaahi me'a ko iá.

Fokotu'u ke 'ave Lao ki he kakai

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'e kehekehe 'etau tuí 'atautolu ai. 'E tu'u ia he'ene tuí pea te u tu'u au he'eku tuí, 'e tesi ai e taimi pē ko fē me'a 'oku tonú. Ka ko hono 'uhingá ko e fakakaukau ko ē 'oku 'omi 'e he 'Eiki Nōpele ko eni 'o Ha'apaí, ko u pehē Sea na'a fokotu'u pē ki he Pule'angá pē 'e laumālie lelei e Palēmia, fēfē ke tau 'ave ā ki he kakaí. Fai ha *public consultation*, folahi ki he kakaí hotau palopalemá mo e 'uhinga 'oku fai ai e fokotu'ú. Kuo u pehē pē ko e fokotu'u kuo 'omai 'e he Nōpele 'oku ...

Pou pou ke 'ave Lao fai ai tālanga ki he kakai

Lord Tu'iha'angana: Pou pou pē au ki ai Sea he kapau ko e fokotu'u ē. Pea 'oku hā pē foki ia he'etau tu'utu'uni. Ka mahalo 'i he'eku ma'ú, ko 'eku ma'ú, kapau 'oku 'i ai ha liliu ke, ha Lao fekau'aki mo e liliu Konisitūtone, mahalo 'oku pau pē ke lau 'uluaki, pea kuo pau 'ave ia, kuo pau ke 'ave ia ki he, ke fai e *consultation* he *public*. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea,

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, ko e ki'i tokoni pē.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka u tokoni atu.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a na'e me'a mai 'e he Feitu'u na, ke mau malanga pē he 51(7). Sai, ko e 'uhinga eni 'oku pehē ai 'e he motu'a ni ko e ngaahi Lao fakatonutou ko ení, 'oku nau kau 'i hono

ngāue'aki 'e he Pule'angá 'a honau mafai 'i he Kapinetí. Tau sio ki he Kupu 51(1) Kuo pau ke 'i he Kapinetí, 'a e mafai pule 'a e fonuá 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e fengāue'aki mo e taliui,

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'ai mu'a ke fakatonutonu ā mu'a 'a e fakamalanga ko ení.

Lord Fusitu'a: ... ki he Fale Alea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakamalanga ko ení Sea te tau a'u ai ki fē.

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko ha fakamalanga 'Eiki Sea ko e fakama'ala'ala.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Polisi ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o kole tokoni he.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku fakatonutonú Sea ko hono lau mai 'a e Laó 'oku, Lao motu'á

Lord Fusitu'a: Ko fē me'a 'oku hala.

'Eiki Minisitā Polisi: ...'oku te'eki ke lau mai 'a e Lao Fakaangaanga. Fai e malanga ko ení 'oku 'ikai ke to e 'i ai hano to e 'uhinga 'ona Sea.

Lord Fusitu'a: Sea, 'oku 'ikai ha hala ia 'a e motu'a ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka 'ikai ko e fakafekiki ko ení Sea ko e, 'e iku pē 'o fakahela.

Lord Fusitu'a: 'Oku tonu 'a e lau ko ē 'a e Kupú. Ko e fakalea ia e Kupú, 'i he fakaongoongo ki he Fale Alea. 'A ia ko e taha ...

'Eiki Minisitā Polisi: Fokotu'u atu Sea ke lau 'uluaki ko e 'uhinga kae 'ave ā ki he kakaí.

Lord Fusitu'a: Ko e taha, 'o e ngāue'aki 'e Kapineti 'a honau mafai, ngafa mafai pule, ko e 'omi e Lao 'a e Pule'angá ki he Falé. Sai, kapau ko e 'omi e lao 'a e Pule'angá ki he Falé 'oku kau ia he ngafa mafai pule. 'Oku kau leva 'a e ...

<001>

Taimi 1545-1550

Lord Fusitu'a: Ngaahi me'a 'oku tapui 'e he kupu 51, (7) ke ngāue'aki 'a e ngafa mafai ko ia ke alasi 'a e mafai 'a 'Ene 'Afio, 'i he Fakataha Tokoni.

'Eiki Palēmia: ... kakai ko eni 'oku nau ta'utu atu ko eni nau me'a atu ko eni, ke faka'atā mai'a e fo'i toko taha ke ne hanga 'o pea 'oku ou kole fakamolemole ki he tokotaha ko eni, ko e anga ia 'eku faka'uhinga 'a'aku. Ki'i faka'apa'apa mai mu'a kia mautolu, ko e *government of the day*, ko nautolu 'oku ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Ko e pehē ko ē ‘oku ou ta’efaka’apa’apa ‘Eiki Palēmia ‘oku hala ia ‘Eiki Palēmia, ‘oku ‘ikai ko e motu’a ni ia na’a ku nofo ‘o lau fakafō’ituitui mai ki he Feitu’u na ‘o hangē ko e lau fakafō’ituitui mai ‘a e Feitu’u na ki he motu’a ni he mei ‘osi eni ‘a e haafe houa ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ‘oku ou tuku atu pē ‘e au ki he Feitu’u na ‘oku ‘i ai ‘a e falala atu ki he Feitu’u na ke fai ‘aki pē ho’o tu’utu’uni mo ho’o fakapotopoto, ka ke me’a lelei mai ki he fu’u kau ‘ā ko ē, ko e fu’u kau ‘ā ko ē ko e toko taha pē ‘oku ne hanga ‘o feinga ke veuki ‘a e Fale ko eni, pea ‘oku ou fokotu’u ki he tokotaha ko eni fakamoveuveu.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Ko e tukuaki’i māfatukituki ‘aupito eni ‘Eiki Sea pea ‘oku hala ‘a e pehē ko ē ko e fakamoveuveu. Ko e feinga ‘a e motu’a ni ke tau fai pau ki he lao.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Sea ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12.

Fakamanatu ko e Fale Alea ko e Fale fa’u lao

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e Sea, Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘oku pehē ni. Ko e Fale ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke tau faka’uhinga’i ‘etautolu ‘a e lao. ‘Uluaki, ko ‘etau faka’uhinga’i pē ‘a e lao ‘Eiki Sea te tau fakafekiki, pea he ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e tu’u ‘ene fakakaukau, ko hono ‘uhinga ia ko ē ‘oku fakalaala ai ‘a e faka’uhinga mei he Fale ko eni ‘Eiki Sea. Ko e Fale fa’u lao eni, ko e faka’uhinga ia ‘oku fai ia ‘i he feitu’u kehe, pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu ki he Feitu’u na, kapau ‘oku fie tipeiti ha taha ‘oku ne hanga ‘o taukave’i ha’ane poini, ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ke ‘oange ha’ane miniti ‘e 10 ke ‘omai ‘ene poini, he ‘oku ‘atā ia.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku pehē ‘e he Feitu’u na ia, ko ‘etau lau ‘a e lao ‘oku ‘ikai ke tau faka’uhinga’i? ‘oku tau fo’i lau pē he ‘ata’atā loa pea paasi.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha Fale faka’uhinga lao eni, ko e Fale fa’u lao. Ko e faka’uhinga lao ‘Eiki Sea ‘oku fai ia ‘i he feitu’u kehe, ko ‘ene ‘osí ia, he ko hono ‘uhinga he kapau te tau to’o ‘a e faka’uhinga lao ‘Eiki Sea, he ‘ikai ‘osi ha *issue* hono alea’i he Fale ko eni, ‘a eni kuo tau a’u ki ai ‘i he ‘aho ni. Pea na’e poto pē fokotu’utu’u ia ‘a e *system* ‘a e fonua ko eni ‘Eiki Sea ke fakamāvahevahe’i.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ko ha faka’uhinga’i eni ‘a e lao, ko e lao pē ia ‘oku hā ‘i hono fofonga ‘oku monuka ai ‘a e kupu 51 (7), ...

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ne faka’uhinga’i ‘a e 51 (7) he kapau te u fehu’i ki he Nōpele, ko hai ‘oku tonu he’eta faka’uhinga, ko koe pē ko au, 51 (7).

Lord Fusitu’a: Koe’uhí he ‘oku ou faka’apa’apa’i koe ...

Mo’ale Finau: Ko ‘eku fehu’i atu pē ko hai ‘oku tonu ‘ia taua ...

Lord Fusitu’a: Koe’uhi ko ‘eku faka’apa’apa’i koe he ‘ikau ke u tali atu ‘e au ‘a e fehu’i ko ia.

Mo’ale Finau: Tali mai ‘e koe ‘eku fehu’i, ko ia ko hono ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke faka’uhinga ioa ‘i he Fale ko eni.

Eiki Sea: Kole atu ongo fakafofonga....

Lord Tu’i’āfitu: Sea ke u ki’i tokoni pē ki he fakafofonga. Ko e tu’utu’uni ko ē ke fili ha tokotaha ke fili Fale Alea, pau ke ‘i ai ‘a e maama ai ke faka’uhinga, ke ‘ilo, fakakikihi, pea kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane ‘uhinga ‘ana, pē ‘oku ‘i ai ha’ane ‘ilo, ko e foki ngofua ia pea ‘oku ‘ikai ko ha Mēmipa ‘o e Fale ko eni.

Mo’ale Finau: Sea ko e faka’uhinga fakafo’ituitui ia. Ko e faka’uhinga fakafo’ituitui ia ‘a e taha pē ‘oku taau ke lele ‘a e Fale Alea pē ‘ikai.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Ikai, kā ‘oku ou ‘uhinga ‘eku fakatonutonu ...

Mo’ale Finau: Ko hono faka’uhinga’i ‘a e lao ‘i he Fale ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke faka’uhinga’i ...

Lord Tu’i’āfitu: Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ke ne faka’uhinga’i ha me’a tā ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ia ke Fale Alea, he ‘e ‘alu ia mo e tu’utu’uni.

Mo’ale Finau: Kapau te tau faka’uhinga ‘Eiki Sea te tau a’u ki fē?

‘Ikai tui tatau faka’uhinga Nōpele Niua mo e Sea Fale Alea he kupu 51(7)

Eiki Sea: Hou’eiki, ko e kātaki pē Ha’apai 13, ko e faka’uhinga ‘i he Fale ni, ko e faka’uhinga ‘a e Sea, ko e fatongia ‘o e Hou’eiki Mēmipa ke ‘omai ‘enau poini pea ‘o kapau ‘oku tau ‘a e poini, ko e poini ia ‘e ngāue’aki ‘e he Sea ‘i he taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki. Ko e fokotu’u mei he Fakafofonga ko eni Nōpele Ongō Niua, ‘oku ne ‘omai ‘e ia ‘a e kupu 51 (7)‘o e Konisitūtone mo ‘ene fakamahino ko e faka’uhinga eni Fakafofonga ko eni ‘oku hanga ‘e he’etau lao ‘o fakamonuka ‘a e kupu ko eni. Pea hangē pē ko e me’a na’a ku kamata ‘aki ‘etau feme’a’aki ‘oku ‘ikai ke u tui tatau au mo e Fakafofonga Nōpele Ongō Niua, pea te u to e lau tu’o ua atu. Ko e ‘uhinga eni.

Ko e kupu 51 ‘oku ne hanga ‘o hulu’i mai ‘a e ngaahi mafai ‘oku ‘i he Kāpineti, *Executive Authority* ‘i he Kāpineti, kupu 51, fatongia ...

<005>

Taimi : 1550-1555

Eiki Sea : ... fa’ahinga ‘oku kau, ki he pea mo e ngaahi mafai ‘o e Kapineti.

Ko e kupu (1), ‘oku ‘asi ai. “Kuo pau ki he Kapineti, ‘a e Mafai Pule ‘o e fonuá, ko e *Executive Authority* ia kuo pau ke ‘i he Kapineti. ‘A ia kuo pau ke nau ma’u ‘a e ngafa ‘o e fengāue’aki mo e taliui ki he Fale Aleá, ‘a e ngaahi fatogia ‘o e Pule’anga Pule ‘o e Pule’angá.”

‘A ia ko e *Executive Authority* ‘oku ‘ave ki he Pule’anga, ki he Kapineti, kuo pau ke nau ngāue’aki ‘o tali ui ki he Fale Alea. Taliui mai ‘a e Pule’angá ki he Fale Aleá. Ko e kupu 51(1) ia. Mou me’a hifo ki he kupu (7), ‘a ia ‘oku me’a mai ‘e he Fakafofongá, ‘oku ‘amanaki ke fakamonuka ‘i he Lao ko eni ‘oku fakahū mai. Ko e me’a ‘a e mafai pulé, ‘i he kupu (1), ‘a ia ‘oku ‘uhinga eni ki he mafai pule, ko e *Executive Authority*, ‘a ia ‘oku ‘ave ki he Kapineti, ‘oku nau taliui mai ai ki he Pule’angá, ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e ngaahi mafai ‘oku ‘i he Tu’i, mo e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoní.

Ko e fakamahino’i mai ‘eni, ‘oku ngata pē e mafai ‘o e Kapineti ‘i he Fale Alea, kae ‘ikai ke kau ki ai ‘a e mafai ‘oku ‘i he ‘Ene ‘Afio, pea mo ‘Ene ‘Afio ‘i he Fakataha Tokoni. Ko e faka’uhniga ‘oku ‘omai ‘e he 7, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tapu ia ai, ‘o fakangatangata hono liliu ‘o e Konisitūtone.

Sai, ko e mafai fē ‘oku ‘omai he Konisitūtone ke tau liliu ai e Lao mo e Konisitūtone? Hou’eiki, mou me’a ki he kupu 79, ko e ngaahi fakatonutonu ki he Konisitūtone ‘oku hā pē ai ‘a e mafai ‘oku ne hanga ‘o fakamānava’i ‘a e ngāue ‘a e Falé ke tau liliu e Konisitūtoné. Ka ‘oku to e tu’utu’uni mai pē e 79, ‘a e ‘ū ‘elia ‘oku tapu ke tau alasi, ‘a ia ko e hokohoko e Tu’i, pea mo e ngaahi tofi’á, mo e ngaahi hingoa e Hou’eiki Nōpele Tukufakaholó. Ngata ai. Fakafofonga Nōpele Niua.

Lord Fusitu’a : Sea, ‘oku ou faka’apa’apa’i ‘aupito e faka’uhinga ‘a e Feitu’u na, pea hangē pē ko lave ‘anenaí. ‘Oku ‘ikai ke ‘ekea ‘e he motu’a ni ia ‘a e mafai e 79. Ko e me’a ‘oku fokotu’u atu ‘e he motu’a ni. Ko e ngafa mafai ko ē mei he kupu (1) ‘o e kupu 51, ‘oku kau ai ‘a e ‘omi ‘e Pule’anga ‘a ‘enau ngaahi fo’i Lao ki Fale Alea. ‘A ia ko e *Executie Authority*, ke nau ‘omi ‘a e Lao, ko e Lao fakafonua ia ‘a e Pule’anga ki Fale Alea, ko ‘enau *exercise* ia ‘enau *Executive authority*. ‘A ia ko ia ‘oku tapu’i ko ē ke ne alasi ‘e ia ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i Fakataha Tokoni. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku monuka ai e ....

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea, kātaki ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a, Sea, kātaki.

‘Eiki Sea : Me’a mai, ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea, ‘oku ou fakamālō atu ki he Feitu’una ‘a e fakamaama lahi kuo ke hanga ‘o fakahokó. Ko e fo’ilea ko ia ko e ala ki he mafai ‘o ‘Ene ‘Afio, ‘oku hā pau ia ‘i he kupu 79. Tapuhā ke mou teitei alea’i ‘i Fale Alea, ke liliu ha Konisitūtone, ke mou ala ki he me’a ko eni e 3. ‘Uluaki,

Lord Fusitu’a : Sea, fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Fakatonutonu?

Lord Fusitu’a : Sea, na’a ke ‘osi me’a mai ke tau nofo he kupu 51(7).

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ‘Ai ke ‘osi mu’a ‘eku fakatonotonú, Sea, kātaki.

Lord Fusitu’a : Me;a pē ia ‘a e Feitu’una. He kuo ‘osi mahino e 79 ia. ‘Oku *clear* ia. Ko e tu’utu’uni pē ‘a e Feitu’u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ikai, 'oku mahino 'oku 'ikai mahino e 79, he 'oku kei fakakikihi pē ia he me'a tatau.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā, 'oku ou tali pē e fakatonutonu, koe'uhí ko e fokotu'u mai mei he Fakafofonga e Ongo Niuá, ke tau ngāue'aki e kupu 51 (7), ke ta'ofi'aki e hoko atu 'etau ngāue. Ka 'oku ke to e fakamalanga mai pē koe he me'a ko ē na'a ku 'osi fakamatala atu ki he Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko ia, Sea, 'oku ou 'oatu pē 'e au ia, he 'oku to e malanga mai pē ia 'a e makatu'unga 'o 'ene malanga, ke ta'ofi e me'a 'oku tau fakahokó. 'A ia 'oku 'asi he kupu 79 ka 'oku 'ikai ke fepaki ia mo e kupu ko eni 'oku ne 'omaí. Ko e fakatonutonu ia ke tokoni atu pē kia koe.

Lord Fusitu'a : Ko e fakatonutonu, Sea. 'Oku kei talangata'a pē ia ki he tu'utu'uni 'a e Feitu'una.

Siaosi Sovaleni : Ki'i kole fakama'ala'ala, Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 3.

Fehu'ia ka lave hangatonu ha kupu ki he Kupu 51(7) ngali monuka ai Konisitūtone

Siaosi Sovaleni : 'Oku ou fakamālō atu ki he fakama'ala'ala mai 'anenai, 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko e fie 'ilo pē eni ia, mo e ki'i fakamaama mai mei he Feitu'u na, Sea. 'A ia 'o kapau, hangē ko e 51(7), kapau 'oku to'o ha fo'i kupu ia ai, 'oku lave hangatonu ki he 'Ene 'Afio 'i he *Privy Council*, 'oku 'ikai ke maumau ai e 51.7 ia e? Hangē ko e to'o e 83 (B) 'oku pehē mai ai. Ko e Tu'i, 'i he *Privy Council*. 'Oku *delete* foki ia 'i he fokotu'u mai heni. 'Ikai ko e fie fakamaama mai pē, ko e 'uhingá, he kapau 'oku to'o ē, 'oku monuka ai e 51(7) pē 'ikai, me'a pē ko e 'uhinga pē ko e feme'a'aki 'a e Falé. Mālō.

<006>

Taimi : 1555-1600

'Eiki Sea : Hou'eiki, 'oku ou tui kuo fihí 'a e ngaahi faka'uhingá, koe'uhi pē ko e lau ko eni e ni'ihi 'a e ki'i fo'i kupu pē 'e taha, 'o ma'u ai 'a e faka'uhinga 'e 5 pē 6. Ko e kupu ko ení, 'oku 'ikai ke tu'utu'uni mai ia ki he founga ko ia 'e malava pē ta'emalava ke liliu ai 'a e Konisitūtone. Pē 'i he mafai 'oku 'i he *Exectutive Authority*. 'A ia ko e Mafai Pulé 'oku 'i he Kapinetí, pea 'oku ne hanga pē 'e ia 'o fakangatangata'i 'i he Kupu 7. 'Oku 'i ai 'a e ngata'anga 'a e mafai 'oku tuku ki he Kapineti. Pē 'ova mai 'o kau mai ki he mafai kehe, 'a ia ko ē 'oku hā mai ko e mafai 'o 'Ene 'Afio pea mo e mafai 'o 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni.

Lord Fusitu'a : Ko ia, ko e 'uhinga ia 'oku faka'uhinga ai 'a e motu'á ni, ko 'enau *exercise* 'enau mafai Kapinetí, 'a hono 'omi 'e Laó ki Falé ni, 'o e fá'u Laó, 'oku ope atu leva ia koe'uhí ko e kakano 'o e ngaahi fo'i Laó, 'oku monuka ai 'a e 51(7) 'o ne to'o 'a e ..

Mō'ale Fīnau : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Lord Fusitu'a : Ko e fokotu'u eni Sea.

'Eiki Sea : Ha'apai 12.

Mō'ale Fīnau : Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea ki he 'Eiki Nōpelé, na'e 'osi liliu 'a e Konisitūtone, 'o tukuange 'e he Tu'i 'a e konga hono mafai ko iá, ki hono fili 'o e Hou'eiki Minisitā. Hā e me'a na'e 'ikai ke lau ai 'oku ta'efaka-Konisitūtone 'a e fo'i to'o mafai ko ia. To'o 'a e mafai 'o e Tu'i mei he'ene fili 'a e kau Minisitā, 'o 'omai ia ki he Palēmia mo e Fale Alea. Ko e hā na'e 'ikai ke *declare* ai he 'aho ko iá, na'e maumau'i 'a e Kupu 51(7). Ko e hā 'oku toki 'ai ai he 'ahó ni?

'Eiki Minisitā Lao : Ki'i tākaki Sea, ka 'oku ou tui ko 'ene 'osi pē eni, kuo lava. Ko e ..

Lord Fusitu'a : Sea, 'oku hā ha'o tu'utu'uni ki he fakatonutonu, he 'oku 'i ai 'eku tali ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao : 'Oleva mu'a ke u hanga 'o fakamā'opo'opo atu 'Eiki Sea,

Mō'ale Fīnau : Ko 'eku fakatonutonu pē ia 'Eiki Sea, kae talamai ange pē ko e hā na'e 'ikai ke tu'utu'uni ai he 'aho ko iá na'e ta'e-faka-Konisitūtone ...

Lord Fusitu'a : He na'e foaki ia 'e he 'Ene 'Afio. Ko e tali nounou ia ki ai.

'Eiki Minisitā Lao : Sea, kātaki, ko e Kōmiti *Judiciary* ko e Kōmiti ko ia 'a e Fakataha Tokoní, ko e fu'u kau *Law Lord* ia. Hala ha'anau *mention* 'e taha ē 'a e Kupu 51 (7). 'Oku mahino ia ?

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Mō'ale Fīnau : Sea, tukumu'a ke tali atu e fakatonutonu ...

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki 'a e lipooti fekau'aki mo e Pule'anga motu'a mo e Lao motu'a. Ko 'etau alea'i eni 'a e 51 (7) 'i he Lao Fakaangaanga ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, te u lava 'oatu 'a e fakatātā mahalo 'e mahino ai.

Lord Fusitu'a : Ko e fokotu'u eni ke tukuatu ki he Feitu'una.

'Eiki Sea : Fakafofonga kātaki 'o me'a ki lalo 'oku ou lolotonga lea he taimí ni.

Lord Fusitu'a : 'Oku lelei 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Ka u 'oatu 'a e fakatātā ko eni. Tau pehē pē 'oku fai 'etau va'inga soka. Ko e va'inga ko ē soká, 'oku 'i ai 'ene ngaahi Lao mo e ngaahi Tu'utu'uni. 'Oku ngofua pē ke te 'aka 'aki 'ete va'é, tapu ke te ala 'aki 'ete nima. Ko e *goalie* pē pē ko e tokotaha ko ia 'oku ne malu'i ko ē 'a e *goal* ko ia pē 'oku ngofua ke ala ke ala'aki 'ene nima. 'A ia 'oku 'osi mahino 'oku tau va'inga

he soká, pea ‘oku ngofua ke ‘aka ‘a e tokotaha ko ē, ‘aka mai ‘a e tokotaha ko ē, kae tapu pē ke ala e nimá, ko e toko taha pē ‘oku ngofua ke ala’aki ‘ene nimá he pulu. Ko e *goalie* ia. Ko e Kupu 51, ko e Lao ia ‘a e soka, tapu ke ala ‘a e nima ‘o e kau va’inga. Ko e *goalie* pē ‘oku ngofua ke ala ‘ene nimá ki he pulu.

Kupu 51 (7) ‘oku fakamahino’i mai ai ko e kau va’ingá, ‘oku ngofua pē ke nau ‘aka e pulú, ka ‘oku tapu ke nau ala ‘enau nima.

Ko e founa ke liliu ‘a e Tu’utu’uni mo e ngaahi Lao ko ia ki he va’inga. ‘Oku ‘i ai e sino ia ‘oku ne hanga ‘o pule’i mai hono liliu e Lao ‘o e soka. Tau pehē pē ko ia ‘oku taliui ki ai ‘Olimipiki pea mo e *TASANOC* ‘i ai *FIFA* mo e me’a, ko nautolu ia ‘oku nau hulu’i mai, ko hai ‘oku ngofua ke ala ‘ene nimá ki he pulú, ko hai ‘oku tapu ke ala ‘ene nimá ki he pulu. Ko ‘etau feme’a’aki he taimi ní, ‘oku *confuse* pē ‘oku tau hanga ‘o tālanga’i ke hanga ‘e he kau va’ingá ‘o to e liliu. Lolotonga ‘enau va’ingá oh tau feme’a’aki ko e ‘uhingá ‘oku tonu ke faka’atā ke ala ‘a e kalasi ko ení, ‘aki ‘enau nimá he pulu. Hou’eiki ko ‘eku fakatātā ko eni, ko e ‘uhingá ko e Kupu 51 ko e Tu’utu’uni ia fekau’aki pea mo e ni’ihi ko eni ‘oku nau va’inga. ‘Oku ‘osi fakamahino’i ...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Sea: ... ‘a e ngata’anga e ‘ū mafai. Ko e tu’u ia e lao hili ko ia ko e Kupu 79 ko e mafai lahi ia. ‘Oku ne talamai ko e founa pē ‘e lava ke liliu ai ‘a e founa ko ē ‘etau va’inga pē faka’atā ke ala ha taha hiki nima ko e founa ko ‘e, ka tapu pē ke ke ala ki hē mo ē mo ē.

Lord Fusitu'a: ‘Eiki Sea ko e ki’i tokoni atu. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku ne fakangofua ia e timi ‘e taha ke tu’utu’uni ki he fakamaau. ‘Oku hala ia ‘Eiki Sea pea ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

Lord Fusitu'a: ‘Oku monuka ai e lao ia.

'Eiki Sea: ‘Oku ngofua ...

Mo'ale Fīnau: Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Tonu pē ‘ikai, ka ‘oku ngofua.

Mo'ale Fīnau: Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Ko hai ke fakatonutonu ko u lolotonga lea he taimi ni Ha’apai 12?

Mo'ale Fīnau: ‘Ikai ko u fakatonutonu au ki hē.

'Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 12 ko e hā ho fakatonutonu?

Mo'ale Fīnau: Fakamolemole 'Eiki Sea 'oku ki'i mamahi hotau laumālie mo hotau ngaahi ongo kotoa pē Sea 'i he me'a ko eni 'oku hoko ne 'osi fakamalanga foki he faka'uhinga lao kae tuku ke u 'oatu e ki'i me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e fakamaau ko e Tu'i 'i he'ene tu'u ko 'e ē, ko e ngaahi lao ko ē ko 'ene hangatonu pē 'o a'u ki he Tu'i. Ko 'ene *sign* pē Tu'i ko 'ene 'osi ia. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu 'i he me'a ko eni ko e, ne 'osi to'o mai e mafai e Tu'i 'a ē na'e fakahoha'a ki ai 'anenai. Pea fakahā mai he Nōpele ko e 'omai 'e he Tu'i, na'e 'oatu e fokotu'u 'a e komisoni ko eni na'e fai ki ai 'a e ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. 'Oku *clear* 'ene fakatātā ka ko e, 'o hangē ko e lave 'anenai ko e 'ai eni ia ke tu'utu'uni ki he Tu'i ke ngofua ia ke nau ala he pulu pea nau 'aka'aka *out* pea ...

Mo'ale Fīnau: Ne 'osi tu'utu'uni 'a e komisoni ko ē na'a nau fai e fekumi. Na'a nau 'osi 'oatu ...

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tu'utu'uni e taimi. Ko u kole ke tau toki hoko atu 'a pongipongi. Tolo'i e Fale ki he 10:00. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Pea na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Tūsite, 26 Fepueli 2019

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

- 1. Lotu**
- 2. Tali Ui**
- 3. Me'a 'a e 'Eiki Sea**
- 4. Līpooti mei he Sea 'o e Kōmiti Kakato**

Tali 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2018, Lao Fakaangaanga Fika 21/2018, fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ki he Lao 'i he Līpooti Fika 01/2019, Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao (Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 21/2018), 'a ia ko e paaki fika 21A 'o e Lao ki he 'Inivesi Muli. Fakatokanga'i pē 'a e līpooti mei he 'Eiki Minisitā Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngāue 'a e Kakai 'a e ola 'o e fakataha mo e ngaahi pisinisi fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2018.

Me'a 'a e Fakafofonga Fika 15 Vava'u 'o tokanga ki he 'ikai hano tokanga'i 'a e le'o 'o e kakai ne 'omai mei he kau pisinisi.

Me'a 'a e 'Eiki Sea ko e 'uhinga hono tukuhifo 'a e lao ki he Kōmiti Kakato ke fai ai 'a e tipeiti. Hoko atu 'o pālōti'i 'a e lau tu'o ua 'o e lao fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu ne 'omai mei he Kōmiti Lao.

Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2018

Pālōti 'o tali 'a e lau tu'o ua 'o e lao.

Lau tu'o tolu 'a e lao.

Fokotu'u 'a e Fakafofonga Nōpele Niua ke fakatonutonu 'a e Lao Fakaangaanga ke fokotu'u ha kōmiti ke fakahoko fakataha mo e Minisitā, CEO mo e Failēsisita, 'a hona ngaahi fatongia. 'A ia ko e fakatonutonu ki he Kupu 8, 9, 10, [11, 14], 15, [16, 18] mo e 19, pea ke fokotu'u ha kupu ke fokotu'u 'aki 'a e kōmiti ko ia, pea ke kau ki he kōmiti 'a e Minisitā, CEO, Tonga Chamber of Commerce, pea mo e tokotaha fakafofonga mei he sekitoa. Fakatonutonu mei he Fakafofonga Fika 15 Vava'u ke ngata pē 'i he fakatonutonu ki he Kupu 19.

Me'a 'a e Minisitā Polisi 'oku 'ikai ke tui ke 'omai ha kōmiti ke nau to'o 'e nautolu 'a e fatongia 'o e Minisitā mo e *CEO*.

Kupu 8, 10, 15, 19 - Fokotu'u Fakafofonga Nōpele Niua ke to'o 'a e Minisitā, *CEO* pē Failēsisita, pea fetongi 'aki 'a e "kōmiti", pea ke toki fokotu'u 'e he Pule'anga ha kōmiti 'i ha kupu. 'Ikai poupou'i 'a e fokotu'u.

Fokotu'u 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u ke fakatonutonu 'a e Kupu 9(f), pea ki he Kupu 8(1) ke kau atu ki ai 'a e Minisitā moe *Tonga Chamber*, pea ko e 8(2) ki he 9(f) ke kau ki ai 'a e Minisitā ki Muli he tu'utu'uni ki he lisi tuku makehe. Tali 'a e Minisitā Komeesi 'oku 'osi lava pē 'a e "consultation" 'i he Kupu 10.

Fakafofonga Kakai 'o Vavau 15 - Fokotu'u ke fakatonutonu 'a e Kupu 19 ke 'ave 'a e mafai ke faitu'utu'uni ki he ngaahi tangi ki ha Kōmiti Tangi, pea tānaki atu 'a e palakalafi (2)(i) 'o e Kupu 45. Tali 'e he Pule'anga 'a e fakatonutonu ko eni.

PĀLOTI 'A E LAO (PAAKI FIKA 21A) FAKATAHA MO E FAKATONUTONU KI HE KUPU 19 MO E 45.

NGAAHI LAO FAKAANGAANGA:

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Niua ko e ngaahi Lao Fika 1A ki he 6 'oku uēsia mo alasi ai 'a e mafai 'o e Tu'i, 'o makatu'unga 'i he Kupu 51(7) 'o e Konisitūtone. Me'a 'a e 'Eiki Sea ko e Kupu 79 'oku ne fakangofua 'a e fakatonutonu 'o e Konisitūtone pea mo e founa, pea ko e fale'i ia mei he 'Ateni Seniale Le'ole'o mo e Kalake Pule.

TOLOI 'A E FALE ALEA KI HE PULELULU 27 FEPUELI 2019